

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATS

- Fil. lic. *Tordis Dahllöf*, Uppsala: Bygd och glesbygd 1
Bygd and Glesbygd. A Discussion about
two Concepts 15

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKT- STYCKEN

- Professor *John Granlund*, Stockholm: Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 17
Fil. dr *Ingemar Ingers*, Lund: Sommarstugan och bärstugan 22

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- Atlas över svensk folkkultur II: 1-2. Red: Åke Campbell (†) och Åsa Nyman. Anmäld av fil. kand. *Jochum Stättin*, Lund 26

- Günter Wiegelmann, Matthias Zender & Gerhard Heilfurth: Volkskunde. Anmäld av professor *Sigfrid Svensson*, Lund 27
Lena Johansson: Den massproducerade bilden. Anmäld av professor *Nils-Arvid Brिंगéus*, Lund 30
Agneta Boqvist: Den dolda ekonomin. Anmäld av docent *Anders Gustavsson*, Lund 32
Ulf Beijbom: Släkt- och hembygdsforskning. Anmäld av professor *Hilding Pleijel*, Lund ... 36
Byggnader och kulturmiljöer i Västernorrland. Anmäld av f. överantikvarien *Sverker Janson*, Stockholm 37
Bengt af Klintberg: Harens klagan. Anmäld av *Sigfrid Svensson* 39

RIG · ÅRGÅNG 62 · HÄFTE 1

1979

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: Riksarkivarie *Ake Kromnow*

Sekreterare: Intendenten fil. kand. *Hans Medelius*

REDAKTION:

Professor *Gösta Berg*

Intendent *Hans Medelius*

Professor *Sigfrid Svensson*, Rigs redaktör

Ansvarig utgivare: Professor *Gösta Berg*

Redaktionens adress: Folklivsarkivet, 223 62 Lund.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, 115 21 Stockholm Telefon 08/63 05 00

Års- och prenumerationsavgift 30 kr

Postgiro 193958-6

Utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

ISSN 0035-5267

Norstedts Tryckeri, Stockholm 1978

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

Bygd och glesbygd

En diskussion av två begrepp

Av Tordis Dahllöf

Bakgrund

De tankar kring begreppen bygd och glesbygd, som här presenteras, har för-
anletts av författarens deltagande i ett
pedagogiskt-kulturgeografiskt projekt
kring glesbygdsskolor, främst i Norr-
land. Den etnologiska kopplingen mo-
tiverades av en önskan från projektled-
ningens sida om att komplettera data
kring glesbygdsskolorna av idag med
kulturhistoriska bakgrundsteckningar.
Skolorna sträckte sig från Norra
Ny i Värmland till Moskosel i Lapp-
land.¹ Lokalskildringarna fick bli av
översiktlig karaktär och syftade främst
till att spåra de kulturella variabler,
som kunde vara karakteristiska för var-
je skolas upptagningsområde. Det pe-
dagogiska projektet kallat, PANG-pro-
jektet,² bedriver försöksverksamhet
med årskurslös undervisning – en
sorts B-skoleform – på högstadiet för
att ge nedläggningshotade högstadie-

skolor en chans att få vara kvar i en
bygd. Skolorna med årskurslös under-
visning jämförs samtidigt med vanliga
högstadiet, men även dessa inom gles-
bygdsområdena.

Tyngdpunkten i utvärderingen lig-
ger på en analys av de pedagogiska
processerna i klassrummet, men avse-
värd uppmärksamhet ägnas också bar-
nens yttre ramfaktorer som hemmiljö,
fritid, skolskjutsning, inackordering
osv. För att om möjligt bidra till en
ökad förståelse för dessa yttre faktorer
kopplades en etnolog till projektet, om
än i dess periferi.³ Omvänt kan man
säga, att det tvärvetenskapliga samar-
betet gav etnologen en chans att pröva
de etnologiska aspekterna på en byg-
deundersökning av detta slag. Under-
sökningen fick karaktär av pilotunder-
sökning. För undersökaren själv blev
det nyttigaste resultatet – och det som
föranlett denna artikel – den fokuse-
ring på orden bygd och glesbygd och
vad de står för, som växte fram.

Skola – etnologi

Först några ord om relationen skola-
etnologi. Skolan som en kulturell och

³ Ett speciellt bygdeformulär testades på 150 föräld-
rar. Bearbetningen av dessa svar skall senare relateras
till bygdebeskrivningarna. Vidare skall en statsvete-
nskaplig analys kring den politiska demografien utföras
på skolorna.

¹ Tordis Dahllöf, Bygd- glesbygd- skolbygd. PANG-
projektet. Rapport nr 28, 1978. Pedagogiska institu-
tionen, Uppsala universitet. Övriga undersöknings-
områden är Lima (Dal.), Ramsjö (Häls.), Råtan och
Svenstavik, Hallen, (Jämt.), Solberg (Ång.), Fredrika,
Vilhelmina, Sorsele, Tärna, Arjeplog, (Lappl.).

² En presentation av PANG-projektet lämnas i Urban
Dahllöf & Annika Andrae: Forskningsprogram för
processanalyser av årskurslöst högstadium. PANG-
projekt nr 3. Göteborg 1975. – PANG – projektet
står för Process Analysis of Non-Grading. En kort
presentation lämnas också i förordet till Tordis Dahl-
löfs rapport.

social faktor i ett samhälle eller i en bygd har beaktats i mycken liten utsträckning av etnologer.⁴ Ändå vet vi av de senaste årens tidningsdebatter kring nedläggning av skolor att en dylik åtgärd väcker kraftigt motstånd hos de föräldrar och barn som blir drabbade. Vilka motiv som ytterst utlöser dessa spontana reaktioner känner vi däremot inte till. Vi vet inte heller var i utflyttningsproblematiken skolan kommer in. Skolans utlokalisering är eventuellt ett större hot mot den totala livsmiljön än arbetets utlokalisering, då skolans försvinnande får omedelbara konsekvenser för familjen som helhet, främst mödrarna och barnen. Vad säger, att inte deras behov av lokal förankring är helt legitim eller för att citera den norske kulturgeografen Jens Christian Hansen:

”De unge og de gamle og andre ikke-sysselsatte (deriblant hjemmevaerende ektefeller) utgör det overveldende flertall i mange lokale miljøer. Hvorfor skulle 500 skolebarn fortjene mindre oppmerksomhet enn 500 fabrikkarbeidere? Vi får bare håpe at barnas og skolens geografi etterhvert kan bli oppfattet som like viktig som den geografi som tar for sig lokaliseringen av industri og detaljhandel.”⁵

Trots ett stort antal skolskildringar i vår hembygds litteratur har vi heller inte någon samlad analys av skolan som kulturhistorisk institution i äldre tid,⁶ dess koppling till människor och bygd, skolans och lärarens funktioner utöver de pedagogiska. Vi vet, att skolan byggdes upp i hägn av kyrka och

prästerskap föregången av enskild läsundervisning i hemmen,⁷ att den fick en blygsam start i de enskilda socknarna före 1842, ofta under stort motstånd från sockenmännen, att läraren var en i olika avseenden udda person i bondekollektivet. Fattigdom hindrade regelbunden skolgång, liksom välmåga och enskilda donatorer medverkade till byggandet av skolor. Etnologiskt intressant är Jan Agrells undersökning, som visar, att enskiftet i Skåne drev på inrättandet av fasta skolor.⁸

I motståndet mot inrättandet av skolor påpekas ständigt barnens betydelse som arbetskraft, liksom argumentet, att vad som varit bra för barnens föräldrar duger gott åt barnen själva. Argumenten är, trots 100 års tidsskillnad, anmärkningsvärt lika dem, som användes, när den obligatoriska skolan skulle förlängas med 1 á 2 år i mitten av 1900-talet.

Orden byskola, sockenskola, bygdeskola poängterar kopplingen lokal-miljö-skola och det är interaktionen dem emellan som vore en intressant etnologisk uppgift att klarlägga.

År 1942 firades folkskolans 100-årsjubileum och bland alla hyllnings skrifter skrev Gunnar Ullenius en artikel i Bygd och natur (1942), som hette Svenska folkskolan – en 100-årig hembygdsvårdare.⁹ Författaren, som är museiman, poängterar där folkskolans betydelse för hembygdsvården och

⁴ Dahllöf, 1978, s. 1.

⁵ Lokalsamfunnet – överordnet mål eller geografisk banalitet? Acta Univ. Ups./ Symp. Univ. Ups. 11/, Regional identitet och förändring, 1977, s. 68.

⁶ För skolan som pedagogiskt bildningscentrum hänvisas här endast till Viktor Fredriksson (red.), Svenska folkskolans historia 1–6. 1940–1971.

⁷ Egil Johansson, En studie med kvantitativa metoder av folkundervisningen i Bygdeå socken 1845–1873. 1972.

⁸ Fasta lantskolor i Malmöhus län före 1842. 1976, s. 114. I Sjöstrand, Individualism och samhörighet.

⁹ Bygd och natur, 4: 1, s. 10–16.

skolans funktion som bygdecentrum. Han understryker också kraftigt den roll som folkskolläraren ofta spelade som initiativtagare till och stöttare av bygdens hembygdsförening. Det finns därtill ännu ett område där skola och bygd varit och är intimt knutna till varandra och det är i ämnet hembygds-kunskap, som officiellt infördes 1919.¹⁰ Bygden sattes där i centrum och så sker även idag, då hembygden (stad eller landsbygd) skildras av elever i gemensamma grupparbeten.¹¹

Begreppet bygd och hembygd är alltså en realitet till dags dato i skolundervisningen och etnologer har alla skäl att inmuta skolan som verksamhetsfält – att forska kring skolan och att undervisa i skolan – om än skolans bygdeförankring och bygderevir idag i många fall betyder stadsdelar och stadsmiljöer. De kulturmönster som där tar form är minst lika intressanta att analy-

sera och bygga in i dagens hembygdsundervisning som landsbygden i den gamla bygdeskolan.

Begreppet bygd

För en etnolog får de kulturella aspekterna på fenomenet bygd vara spårelement och forskningsobjekt, men relateras till människor som sociala varelser. Stundom framträder de kulturella objekten klarare än de människor som hanterar dem, stundom ser vi mänskligt agerande utan klar kulturell och social förankring. Begreppet bygd och vad det i realiteten innebär har just visat sig vara en tummelplats för mänsklig aktivitet och kulturella manifestationer. Helt lätt är det inte att analysera det bygdekitt, som binder människor och ting vid varandra.

Bygd är emellertid en term av stor förträfflighet, enligt Gerd Enequist, som grundligt dissekerat termen och dess innehåll ur kulturgeografisk synvinkel. En av hennes definitioner av det sammansatta ordet kulturbygd lyder: "Ett mindre landsbygdsområde med kulturell särprägel."¹² Denna definition kommer nära Sigfrid Svenssons presentation av ordet bygd i Skånes folkdräkter (1935) och i Bygd och yttervärld (1942). Bygd, säger han, är "ett område, inom vilket innebyggarna stått i närmare beröring med varandra än med utanför boende och där alltså den folkliga kulturen blivit likartad genom samma traditioner och samma historiska förutsättningar".¹³

I bägge dessa citat betonas den kulturella substansen och den sociala an-

¹⁰ Att i Psykologisk-pedagogisk uppslagsbok läsa seminarierector Gottfrid Sjöholms utläggning av syftet med skolans hembygdsundervisning 1919 är en fröjd för en etnolog och vittnar om både historisk insikt och framsynhet. Band 1, 1951, s. 534. – I Rig 1960 s. 112–14 skrev dåvarande fil. mag. Ulla Lindström en uppsats Skola, kulturhistoria och folklivsforskning. Hon framhöll där också att folklivsforskningens betydelse för skolundervisningen tidigt betonats i denna tidskrift och hänvisade till artiklar av Sigfrid Svensson i Rig 1941 och 1949. Till Skolöverstyrelsen överlämnades 1961 en skrivelse undertecknad av professorerna Sigfrid Svensson, John Granlund och Dag Strömbäck ang. "Folklivsforskningens meritvärde för skoltjänst" (avtryckt i Rig 1961 s. 51–52). Önskemålet är ännu inte uppfyllt, men lika aktuellt.

¹¹ PM 7, Pedagogiska meddelanden från Skolöverstyrelsen, 1977. Att bygden har aktualitet för vuxenstudierande också framgår bl. a. av det studiepaket som TRU utarbetat och distribuerat under 1977. Studiepaketet benämnt "Känn ditt land" innehåller ett arbetshäfte med rubriken Hembygden. Med bas i den egna bygdens geografi och historia vidgas vyerna ut mot hela Sverige och dagens och morgondagens samhällsfrågor.

¹² Svensk geografisk årsbok 1941, s 7.

¹³ Bygd och yttervärld 1942, s 7, Skånes folkdräkter 1935, s 299 ff.

knytningen. I historiskt material är det emellertid viktigt att också utgå ifrån att den geografisk-ekologiska basen bidragit till att utforma den kulturella och sociala strukturen i en bygd. Senast har Åsa Nyman i del II av Atlas över svensk folkkultur betonat att: "Bygdernas naturförhållanden har i hög grad bidragit till att skapa traditionsområden. Bebyggelse och näringsliv har av naturliga skäl måst anpassas till bygdernas beskaffenhet, topografi, klimat, växt- och djurliv."¹⁴

Mot en dylik närmast ekologisk förankring av begreppet bygd har Börje Hanssen tidigare reserverat sig.¹⁵ Dels efterlyser han en klarare fysisk avgränsning av begreppet bygd, dels önskar han en precisering av vad som menas med kulturell samhörighet. Han underkänner dessutom etnologiska undersökningar, som via enskilda element, det må gälla byggnadsskick eller dräktskick, söker fastlägga bygdeskillnader.¹⁶ I egenskap av samhällsvetenskaplig forskare vill Hanssen i stället arbeta med "begreppet socialt aktivitetsfält för betonande av att det är de sociala relationerna mellan människorna som främst åsyftas".¹⁷ Hanssens synsätt avsatte vackra resultat i Österlenavhandling. Men! Människors sociala

rörlighet behöver inte utesluta en fastare fysisk, kulturell förankring, varken i 1700-talets Österlen eller i 1970-talets tätortsmiljöer. (Vi skall återkomma till denna rörlighetsaspekt längre fram.)

Jag tror att det är klokt att för en stund lämna forskarna utanför bygdediskussionen och lyssna på en sagesman inifrån en bygd. Som exempel väljer vi Linnar Linnarsson, som har en mängd väsentliga beskrivningar av fenomenet bygd, som alla har det gemensamt, att de kan förstås eller tolkas enbart utifrån sagesmannens geografiska hemort. Alldeles uppenbart gäller detta namn som Nalböjda = Norrbygden eller Utböjda = Utbygden. Så säger Linnarsson:

"Vad det sistnämnda namnet beträffar, står tydligen slättbönderna som namngivare, ty med utbygd menar man ju en bygd, som ligger utanför en mera centralt belägen. Enligt slättbons mening börjar Utbygden, så snart man passerat gränsskogarna till Älvsborgs län, alltså med Gäsene. Men gäsenebon åter håller före, att Utbygden är bygden söder om hans egen, den börjar med Ås och Vedens härader, säger han. Nog för att gäsenebygden var fattig i gången tid, men det fanns ännu fattigare bygder."¹⁸

Detta citat belyser två viktiga ting, nämligen dels bygdebegreppets etnocentriska karaktär, dels dess relativa utsträckning. Till förtjänsterna hos Linnarssons bygdebeskrivningar hör dessutom, att han väl vet vad bygdenamnen står för innehållsmässigt: Rika bönder höll styvt på egendomsförhållanden och auktoritär fadersdominans,

¹⁸ Bygd, by och gård, 1948, s. 14. – Bygden har sina "psykiska väderstreck", säger dansken Thorkel Gravlund (Folkminnen och Folktankar 1921, s. 6), vars skriftliga gärning i allt bär präg av bygdeinsikt.

¹⁴ Inledning till Atlas över svensk folkkultur II, 1976, s. 15.

¹⁵ Österlen 1952, 1977, s. 137.

¹⁶ Mot detta påstående har bl. a. Sigfrid Svensson opponerat sig. Rig 1952: 4, s. 104.

¹⁷ 1977, s. 137 – Den utom ifråga om förordet identiska nyutgåvan av Österlen (1977) är synnerligen tacknämlig. Det nytänkande och de resultat som Hanssen 1952 redovisade och som då betraktades som störande har idag inmutats i en handbok som Land och stad. Ämnesshistoriskt hade det emellertid varit mer korrekt och mer intressant om Hanssen i sin nyutgåva behållit det gamla förordet och lagt till det nya.

medan Utbygdens fattigare föräldrar tillät tidigare giften utan alltför markerad styrning och ett mjukare umgängessätt mellan föräldrar och barn.

Bygdeolikheter kommer till synes även i religiöst hänseende, säger Linnarsson. Den frikyrkliga rörelsen gick fram som en vind i de små fattiga socknarna, medan slättens befolkning höll fast vid sina fäders kyrka. Citatet vittnar om att social och kulturell hemkänsla, identitet, utgör kärnan i Linnarssons beskrivning. Det är detta kognitiva synsätt, som gör hans skildring värdefull.

Ordet bygd refererar som synes till allmänt språkbruk och hanteras av såväl "vanligt" folk som specialister. Kanske är det ordets allmängiltighet, som gör det svårt att bruka forskningsmässigt? Kanske är forskaren själv inte medveten om variationerna i hans eget sätt att hantera ordet? Här lyster det mig att citera Anne Buttimer:

"As academics geographers usually observe places 'objectively' and represent them in the picture language of maps and theory. As people we all live in places and experience them 'subjectively' in the process language of everyday life. The distinction between these two perspectives has, for a variety of reasons, become a separation both in knowledge and action for many of us. The contemporary geographer who wishes to elucidate the sense of place faces many logical and emotional barriers if he wishes to integrate these two perspectives."¹⁹

Sett i ett dylikt perspektiv är ordet bygd en stötesten. Att detta inte tillräckligt uppmärksammas av etnologer idag torde bero på att det i forsknings-

sammanhang i många fall ersatts av ordet lokalsamhälle, ett utpräglat fackuttryck. (Vilken privatperson säger sig bo i ett lokalsamhälle!) Nu menar jag inte att orden bygd och lokalsamhälle är identiska. Ordet bygd är ett vidare geografiskt begrepp, historiskt förankrat till landsbygd och emotionellt befryndat med orden folk och allmoge, som Hanssen helt riktigt påpekat. Dock ser han denna laddning, som något negativt, då det strängt taget är dess emotionella valens, som gör det speciellt intressant för en etnolog att arbeta med.

Ordet lokalsamhälle å andra sidan med utgångspunkt i amerikansk socialantropologi poängterar kraftigare än bygdebegreppet det lokala samhällets motsatssituation gentemot storsamhället, förankrar inte ordet nödvändigtvis på landsbygd och ser (eller såg) lokalsamhället som ett slutet, självgenererande samhälle med övervägande positiva förtecken.²⁰

Forskningsmässigt har det s. k. lokalsamhället attraherats av många etnologer och av många närbesläktade ämnesdiscipliner, om än samhället brutits upp och de sociala aktivitetsfälten istället fångat uppmärksamheten.²¹ Människan sätts i centrum och förklaringsaspekter byggs ut med förståelseaspekter. "Man løser ikke enkeltmennes-

²⁰ Se t. ex. Ulf Hannerz (red), Lokalsamhället och omvärlden, 1973. — Orvar Löfgrens lokalstudie om de nordhalländska fiskarna skulle lika bra ha kunnat heta en bygdestudie. Orden kustbygd och Våröbygden används f. ö. flitigt av författaren.

²¹ Av den redogörelse, som Jonas Frykman lämnade vid den etnologiska forskarkonferensen i Åsljunga 1974 framgick, att mer än hälften av forskarna vid de nordiska institutionerna arbetade med lokalsamhällesstudier. Meddelanden, Etnologiska institutionen med Folklivsarkivet i Lund. Nr 72, s. 9.

¹⁹ Dwelling, reaching and the experience of place, 1977. Abstract, förelagd vid Kulturgeografiska institutionens symposium i Uppsala december 1977. Tankgångarna utvecklas än mer i samme författares: Values in Geography, 1974. Association of american geographers. Recourse paper no. 24. Washington.

kets identitetsproblem ved å binde det til en geografisk identitet – lokalsamfunnet”, säger J. C. Hansen²² och påpekar att de flesta människor önskar att spela på flera arenor. Blir sedan möjligheterna till utkomst större kan det t. o. m. tänkas att den enskilde överger sitt lokalsamhälle. J. C. Hansen pekar på ett exempel:

Ett av de fiskesamhällen som av Ottar Brox beskrevs, analyserades och prisades som lokalsamhället per preference har fått se sina fiskare styra båtarna till uppköpare som betalar bättre. ”Kortsiktig personlig vinning vant over langsiktig omsorg for det egne lokalsamfunn. Identitetsproblemer oppsto, og det måtte folkemøte med samfunnsforskere utsendt fra Tromsø til for å forklare folk hva lokal solidaritet var”.²³ Onekligen en ironisk incident, som självfallet inte drabbar en insiktsfull och ansvarsfull forskare som Brox, men som visar att ett lokalsamhälle beskrivs endast under en viss tid och under vissa omständigheter – sedan ändrar det karaktär på grund av individens krav och önskningsar eller samhällets styrmedel.

Insikten om motstridiga tendenser – och nytta av dem – inom lokalsamhällena har tidigare uppmärksammats av t. ex. Helmut Möller.²⁴ För bedömning av socialantropologiska lokalsamhällesstudier är det heller inte oviktigt att hålla forskarens värderingar och attityder till sitt material i blickfånget.

De holistiska ambitionerna, alltså viljan att se helheten, liksom den idag

²² 1977, s. 80.

²³ 1977, s. 75.

²⁴ Gemeinschaft, Folk Society und das Problem der "kleinen Gemeinde". Folk-Liv 1964–65, s. 135.

närmast modeinriktade fokuseringen på *människan* i en mängd discipliner, ökar behovet av tvärvetenskap, samtidigt som önskemål om ämnes specifika redskap också ökar. Det goda har lokalsamhällesintresset haft med sig att de sociala aspekterna och inriktningen på kognitiva system kommit i förgrunden. Under hänvisning till Torsten Hägerstrand säger J. C. Hansen, att fenomenet "togetherness", samvaro i tid och rum, är något lika intressant som regionen i sig.²⁵

Därmed är anknytningen till glesbygdesproblematiken given. Under sökning av glesbygds skolornas bygder har under hand fått mig att inse att glesbygd i jämförelse med bygd är ett fenomen, som hanteras bäst utifrån sociala aspekter. Varför skall vi strax återkomma till. Först några ord om ordet och fenomenet glesbygd.

Begreppet glesbygd

Rent allmänt uppfattas ordet som en norrländsk företeelse och det har förvisso en speciell och historiskt betingad förankring norrut. Den vildmark, som här annekterades och kultiverades och som i en del fall blev odlade bygder har alltid varit en gles bygd och den utflytt-

²⁵ Så helt ny är väl inte denna forskningsmässiga insikt. Åskilliga bygdeforskare, såväl fackmän som amatörer, såg klart det sociala rollspel och den interaktion, som präglade en bygd. (Jfr Linnarsson) Här vill jag endast peka på Nils-Arvid Bringeus analys av S. Unnaryd i Småland, Den lokala bakgrunden, som klargör de faktorer, som styrde samvaron i denna konservativa bygd. (1967, s. 54). – Idag kan det vara värt att notera att den socialhistoriska forskning som bedrivs vid Historiska institutionen i Uppsala i sin demografiska inriktning alltmer närmar sig det etnologiska arbetsfältet, om än med andra metoder. Sune Åkermans senaste bidrag har symptomatiskt nog rubriken Människor och miljöer (Scandia 1978, s. 114–144).

ning, som nu sker söderut är ett åter-tåg dryga 100 år efter det att liknande arbetsvandringar drog norrut.²⁶ Den glesbygdspromatik, som vi finner i Norrland är förmodligen av ett annat kynne än den vi finner på t. ex. Skånes ostkust, där mycket gamla, stationära bygder töms på mänskligt arbete och liv. Kanske finns i den norrländska bygdeförvandlingen ett tydligare inslag av ung bygd, av minnen från nybyggartidens kamp och ovisshet, som kan förklara den bitterhet som utmärker just de norrländska utvandrarerna? Har vi här ett historiskt arv, negativt laddat, på samma sätt som Gustav Jonsson talar om socialt arv, med negativa förtecken bland socialt handikappade ungdomar?²⁷ Faktum är, att när vi under 1970-talet har att bevittna och ta konsekvenserna av utflyttning från Norrland i stor skala, så ter den sig i stora stycken som en historisk upprepning, om än i annan riktning och inte mot ödemarker utan mot tätorter och storstäder.

Till skillnad från ordet bygd, som är historiskt belagt sen medeltiden och som utifrån ordet bygga närmast kommit att betyda odlad mark, men sedermera enligt Svenska akademins ordbok (SAOB) kommit att få alla de vida betydelser vi i dagligt tal använder ordet, är ordet glesbygd ungt. När exakt det först uppträder kan vi här ej svara på. I SAOB (1925) saknas ordet, likaså i Östergrens Nusvensk ordbok (1926) som talar om glesa bygder. Ordet sak-

nas också hos Gerd Enequist i hennes katalog av bygdeord. Däremot uppträder ordet glesbygder (1925) i Sten de Geers uppsats om Sveriges geografiska regioner²⁸ och omfattar norra Dalsland, Värmland, stora delar av Dalarna och ett inre område i Nedre Norrland innanför kustområdena. Sigurd Erixon talar om glesbyder, närmast som kontrast till tätbygder och slätter och lägger inte in någon norrländsk valör i ordet.²⁹ Glesbygdsutredningarna³⁰ erkänner öppet svårigheterna att finna en meningsfull definition och varje forskare, som brukar ordet glesbygd har att för sin studie ringa in och ange sitt begrepp och dess verklighet.³¹

Den norrländska glesbygdspromatiken har etnologiskt dokumenterats bl. a. i Harald Hvarfners Vad sker i glesbygden? och glesbygden i det fallet är kommunen Jokkmokk. Ett sammansatt arbetsår drevs där mot ensidighet och stordrift. Mönstret går igen på flera håll och det är ett historiskt faktum i hela vårt land att ett sammansatt exploateringsmönster var ett livsvillkor. Vi må sen tänka på nybyggaren i Norrland, den östsvenske kustbonden, den halländske strandsittaren, den dolda ekonomiens utövare i Knallebygden, ja t. o. m. den skånske bonden levde ej av säd allenast!³²

²⁹ Svenska kulturgränser och kulturprovinser 1945, s. 12.

³⁰ SOU 1970: 3: Balanserad regional utveckling, s. 215. SOU 1972: 56: Glesbygder och glesbygdspolitik, s. 12.

³¹ Officiellt menas med glesbygd "bebyggelsegrupper med minst 200 invånare". SOU 1972: 56, s. 8.

³² Åke Campbell, Från vildmark till bygd 1948, Per Gräslund, Från Harstena till Kråkmarö 1936, Orvar Löfgren, Fångstmän i industrisamhället 1977, Agneta Boqvist, Den dolda ekonomin 1978, Nils-Arvid Bringéus, Tradition och förändring i 1800-talets skånska lanthushållning 1964.

²⁶ Åke Campbell, Från vildmark till bygd, 1948.

²⁷ Eller är detta bara en historikers schablonartade synsätt att i stora drag och med stora tidsmarginaler se på människor?

²⁸ Ymer 1925, s. 403 och 413-414.

Ett drag i den norrländska glesbygdspblematiken syns mig viktigt att aprostrofera, nämligen naturens, årstidernas och vädrets betydelse. Att detta är realiteter har hävdats sen Montesquieus dagar³³ och Börje Hanssen har i en i många avseenden intressant uppsats i Nord-Nytt 1973: 3–4³⁴ pekat på den totala miljös betydelse för människor, biologiskt och ekologiskt. Aspekterna kan tyckas vida, men torde vara högst relevanta och kvalitativa, om än inte forskare och politiker alltid insett människors beroende och präglning av dem. I norrlänningens kampord "Vi flytt int" torde denna insikt ligga invävd.

Dokumentation av bygd och glesbygd

Etnologiskt kan en bygd- respektive glesbygd angripas från många sidor. Ofta har de materiella manifestationerna fått vara indikatorer på samma sätt som kulturgränser ofta ritats upp med hjälp av tingen, deras utseende och funktioner.³⁵ Följande resonemang kring bygd- och glesbygdskonsistensen kommer istället att fokuseras på de sociala fenomenen.

³³ Åke Daun & Orvar Löfgren, *Ekologi och kultur* 1971, Lauri Honko, *Tradition barriers and adaptation of tradition*, *Ethnologia Scandinavica* 1973, s. 30.

³⁴ Kulturens permanens och förändring, s. 34. – En personlig kommentar: Hanssens uppsats drabbade mig under en sommar(vinter)vistelse i Australien. En sol som står i norr klockan 12, en främmande stjärnhimmel på natten, ett växt- och djurliv så artfrämmande från det nordiska var omstörtande och oroande och kom Hanssens synpunkter att kännas absolut adekvata.

³⁵ På nytt spelar de materiella tingen en huvudroll, när kulturgränser och kartering kopplas till vartannat. Se t.ex. Knut Lehre Seip, *Noen metoder for avgrensning av kulturområder i etnologisk forskning*, Norge 1977. Seip bygger på tidigare inlägg av Knut Kolsrud (1973) och Trond Gjerdi (1975).

De bygder i PANG-projektet, som skulle definieras är dels för vida och komplexa för att kunna karakteriseras av materiella artefakter,³⁶ dels önskade jag närmast att komma åt en helhetsuppfattning, där stabilitet eller förändringar var väsentliga aspekter. Framförallt tycktes den sociala isoleeringen viktigare att komma åt än den materiella situationen. En viss retardering och fixering vid äldre kulturformer utmärker väl ofta utkantsbygder i äldre tider, men någon direkt materiell fattigdom behöver därför inte vara för handen. Ser vi vidare på dagens materiella situation i våra glesbygder så finner vi, att standarden där är lika hög, vad gäller goda bostäder, innehållande kyl, frys, TV, osv, som den vi finner i våra tätorter. Inte minst geografernas utredningar om bostadsvanorna i glesbygdskommunerna bekräftar den höga materiella standarden.³⁷ En inriktning på immateriella ting gör emellertid inte uppgiften lättare. Den gängse topografiska litteraturen rymmer föga av överblick och insikt om vad som rörde sig i tiden; strukturen, för att använda ett modernt ord, är inte urskiljbar i mängden av spridda notiser.

Sigfrid Svensson påpekade redan 1959 vid Fjortonde nordiska folklivs- och folkminnes forskarmötet i Åbo:

³⁶ Börje Hanssen påpekar (Nord-Nytt 1973: 3–4, s. 40) liksom Kurt Samuelsson (Regioner att leva i, 1972, s. 225 o.f.) riskerna med att arbeta med för stora områden, där disparata ekologiska och kulturella särdrag tappas bort och diffusa medelvärden blir resultatet.

³⁷ Här hänvisas till samtliga Geo-Pang rapporter från Kulturgeografiska institutionen i Umeå över PANG-projektets skolområden. Glesbygdernas goda materiella standard påpekas också av J. C. Hanssen, 1977, s. 1.

"Monografiska arbeten borde också uppmuntras, där bondekulturens förändringar i en viss bygd behandlas som ett enhetligt problem skärande över olika slag av folkliga traditioner. Där alltså förändringarna och dess orsaker, själva dynamiken, görs till huvudtema. Inga drag av denna helhetsbild är därvid så svåra att få grepp om som de immateriella, tidsandans, tänkesättets, känslolivets och livsåskådningens förändringar."³⁸

Sådana överblickar har vi, enligt mitt förmenande i skönlitteraturen, för så vitt att författaren hör hemma i den bygd han skildrar och alltså bygger på självsyn eller egna minnen av tidigare generationer.³⁹ För mina glesbygdsstudier har t. ex. Sara Lidmans roman *Din tjänare* hör varit en sådan källa. Alla de fakta vi från facklitteraturen kan inhämta om västerbottniskt nybyggarliv, utdikningsarbeten, religiös väckelse och präglning och språkliga uttrycksformer finns här sammanställt i ett epos av mäktigt fascination och autenticitet. Alla livsbetingelser, andliga såväl som materiella, griper in i varandra och bildar det kognitiva mönster, som vi många gånger förgäves letar efter hos aldrig så insiktsfulla lokalskildrare med siktet inställt på reella ting och klara verba.⁴⁰

Men etnologen har också måst gå till andra källor för att komma åt glesbygdsproblematiken. Således har Sven Rydenfelts avhandling om Kommunismen i Sverige (1954) varit intressant att arbeta med. Han ställer där konsekvent religiösa och politiska aspekter mot varandra och utvinnet ur konfron-

tationen dem emellan synpunkter, som känts relevanta att ta fasta på för PANG:s glesbygdsområden.

De politiska ideologiernas kulturella nedslag är alltså jämt jungfrulig mark för etnologerna att beträda. Det bästa exemplet hittills är Åke Dauns *Båtskärsnässtudie*. Lika självklart som det varit att analysera kyrkligt-religiösa kulturmönster i äldre tider, lika självklart bör det vara att idag analysera politiska ideologier, inte enbart som substitut för religiösa.⁴¹

Glesbygd – skolbygd

Vad gav nu glesbygdsinventeringen i skolprojektets områden för lärdomar? Skolornas upptagningsområden kan otvetydigt rubriceras som glesbygder i fysisk mening. Skogsbygd och fjällbygd dominerar, men jordbruksbygd förekommer. Däremot visade det sig svårare att applicera ordet bygd på vart och ett av skolområdena. De var helt enkelt för vida, främst gäller det de stora skolbygderna i Norrlandslänen, sådana som Vilhelmina, Sorsele och Arjeplog, vilka dessutom inom sig rymde fjällbygder av samisk karaktär. Konfrontationen med samiska kulturformer blyxtbelyste dessutom bygdeordets statiska, svenska karaktär gentemot det dynamiska, samiska revirtänkandet.

Det skulle för övrigt vara intressant att belysa begreppet "bygd" sedd ur samisk synvinkel. Har inte deras inten-

³⁸ Sigfrid Svensson, *Från gammalt till nytt 1977*, s. 164. Tidigare i *Budkavlen 1959*.

³⁹ Nils-Arvid Bringeús, *Källkritiska problem inom etnologisk forskning 1975*, s. 25 o. f.

⁴⁰ Skönlitteratur som etnologisk källa behandlas av förf. i *Dikt och verklighet i Hans Larssons Hemma-byarna*. Lund 1978.

⁴¹ Hilding Pleijels och Berndt Gustafssons arbeten kring äldre tiders livsmönster har visat hur viktigt det är för förståelsen av den konkreta verkligheten att känna till den ideologiska överbyggnaden. Idag torde semiologien och tolkningen av den mänskliga koden ha mycket att hämta ur Vietnamrörelsen t. ex. och den livsstil, som den initierade på en mängd områden.

siva rennäring skapat bygder och format – om än med nomadens livsmönster – ett kulturlandskap, en kulturbygd?⁴² Visserligen inte lagt grunden till fasta, året runt fungerande bosättningar, men exploaterat naturtillgångar i ett sammansatt natur- och arbetsår, skapat bygder, där ekologiska aspekter som tillgång till bete, vatten osv. varit de livsuppehållande elementen.

Ordet bygd i svensk mening går alltså inte att applicera direkt på samiskt område. Viktigt är dock att vara medveten om att svensk bygd etablerades på samiskt kulturområde, vars vida geografiska utsträckning varit svår för samerna att hävda, inte bara gentemot nybyggarnas etableringar utan även gentemot övergripande maktstrukturer från samhällets sida som vattenkraftsregleringar, skogsbruk och turism.

De norrländska skolbygders storlek är alltså ett hinder mot att se dem som ett bygdeområde – detta oavsett det samiska inslaget. Samtidigt är det intressant att konstatera det enhetliga livsmönstret inom en storkommun som Vilhelmina t. ex. i dess äldsta uppbyggnadsskede såsom det möter oss i O.P. Petterssons inträngande dokumentation.⁴³ Bosättning utefter älvar och sjösystem, en förgrenad bebyggelse i stil med Arjeplogs kolonisering⁴⁴ och ett enhetligt språk, med vissa undantag, präglar den äldsta Vilhelminabygden.

⁴² Åke Campbell, Kulturlandskapet 1936. – "Nomadlandskapets formspråk är dynamiskt," (s. 20). "Rörelse, uppbrott och vandring är denna landskapsbilds väsentligaste innehåll." "..., allt tillhör nuet, samtidigt som allt är uråldrigt." (s. 21).

⁴³ Gamla byar i Vilhelmina 1–3. 1946–1971.

⁴⁴ Erik Bylund, Koloniseringen av Pite Lappmark t. o. m. år 1867. 1956

Så småningom framträder mer lokalt slutna bygder, runt sjöarna och fjälldalarna och kring den gamla kyrkstaden Vilhelmina, som århundradena igenom fungerat som centralort för både samer och nybyggare.

Invändningen mot bygders storlek gäller alltså i den norrländska glesbygdsområdet främst nutidssituationen. *Åldern* hos de i projektet ingående glesbygdsområdena har en del att säga om deras bygdekaraktär. Ju längre bebyggelsehistoria dess klarare bygdeförankring. Hallen, Norra Ny, Lima och Svenstavik (Berg) kan tas som exempel. Hallen och Svenstavik tillhör Storsjöbygden i Jämtland, om än något i dess periferi. Detta gäller speciellt Svenstavik, men även Hallen tycks av källorna ha legat litet vid sidan om de mer förnäma Storsjösocknarna.

På samma sätt har Lima en utkantsposition jämfört med de centrala socknarna kring Siljan. Men båda områdena har en sak gemensamt med de landskap de ingår i, Jämtland och Dalarna, och det är deras karaktär av *öppna, rörliga* bygder. Ett sammansatt näringsliv och ett mångsidigt exploateringsmönster bidrog till handelsresor och arbetsvandringar och motverkade en så kraftig materiell och kulturell isolering, som den vi kan skönja i de rena skogsbygdsområdena. Runt både Siljan och Storsjön finner vi de mest traditionella bygdena i vårt land, samtidigt som de stod i livlig kontakt med omvärlden. Det kan synas motsägelsefullt, men blottar måhända något väsentligt i bygdeförankringens karaktär? Bygd i Hanssens mening, dvs. socialt aktivtetsfält utesluter alltså inte en fast, regional förankring. Faktum är, att när

vi vänder oss mot de mer utpräglade glesbygdsområdena som Ramsjö och Solberg, Rätan, Fredrika och Moskosel ter de sig som slutna, isolerade ändstationer. Invånarna är bundna till ett ensidigt näringsliv, skogsbruket, idkar inte själva handel – frånsatt under den famösa gulaschtiden. När de lämnar bygden är det inte för att återvända. I viss mån gäller detta även för Norra Ny.

Stöd för ett antagande om att öppna bygder medverkar till stark bygdeförankring kan vi få om vi ser till *dialekterna* inom glesbygderna. Det visar sig nämligen då, att de äldsta, mest bygdeförankrade och samtidigt öppna glesbygderna har de mest utpräglade dialekterna, medan utkantsbygderna tycks sakna språklig bygdeidentitet. Som exempel på detta kan vi hänvisa till Lars Levanders arbete om Dalmålet. Som förklaring till dalmålets ålder och originalitet betonas inte socknarnas förhållandevis isolerade läge. Tvärtom ser han dem som öppna bygder sedan 1600-talet och det gör han utifrån de ekonomiska realiteter vi tidigare behandlat, som t. ex. arbetsvandringar och ett mångsidigt näringsliv. Som en väsentlig faktor för folkspråkets kontinuitet och blomstring vill Levander istället se förekomsten av de stora byarna, dvs. det stora antalet människor i varje by.

”Finmarkerna, Dalarnas egentliga vildmarksbygder, ha på tre århundraden hunnit praktiskt taget fullständigt förlora sitt eget mål, under det att folkspråket lever ett friskt liv även i så centralt belägna byar som ex. Noret i Mora eller Gärdebyn i Rättvik; det mitt i Nedre Västerdalarna belägna Nås med sina folkrika byar har i stort sett vida trognare bevarat sitt egenartade språk än det lilla, avlägsna Äppelbo;” osv.⁴⁵

Byn, bygden, det stora antalet människor knutna till varandra i gemensam yrkesutövning och i gemensamma färder har skapat en social kontroll och social samhörighet som manifesterats inte minst språkligt.

Flyttar vi över Levanders resone-
mang på våra glesbygdsdistrikt kan det möjligen förklara varför de utpräglade glesbygderna i vårt material saknar språklig bygdeförankring. Det torde i varje fall inte vara oriktigt att tolka en dialekt eller en dialektgräns som ett socialt fenomen, ”fullt ut jämförligt med religion, moral och rätt”, hävdar Torgny Segerstedt med hänvisning till Alf Sommerfelt.⁴⁶ Segerstedt framhäver vidare, att eftersom våra språkvanor styrs av sederegler, dvs. av normer som sanktioneras av enskilda eller grupper av enskilda, ger detta upphov till språkliga variationer i form av dialekter.⁴⁷ De språkliga vanorna är med andra ord sociala vanor. Ett klart belagt dialektområde bör – lika väl som ett svagt dialektområde – ha åtskilligt att säga om det sociala samspelet inom respektive område.

Ett viktigt spårelement för att komma åt olikheter i glesbygderna har de *religiösa* och *politiska* framtoningarna varit. Politisk konservatism går hand i hand med kyrklig religiositet (Hallen t. ex.), medan utpräglade glesbygder bäddar för politisk radikalism och större benägenhet för frireligiösa yttringar. Flera av PANG:s glesbygder hörde till de politiskt rödaste i vårt land. Sålunda förklarar Sven Rydenfelt kom-

⁴⁵ Lars Levander 1925, s. 47

⁴⁶ Torgny Segerstedt, Ordens makt, 1968, s. 41

⁴⁷ Segerstedt 1968, s. 47.

munismen i Ramsjö med hänvisning till definitionen glesbygd = skogsbygd, det vill säga fysisk och social isolering kopplad till ett hårt styrande näringsliv.

Ett politiskt vitt område däremot är hela Västerbottens län och anledningen till detta, menar Rydenfelt, är den starka religiösa framtoningen av närmast lågkyrklig karaktär och präglad av den Evangeliska Fosterlandsstiftelsen, som s. a. s. vaccinerat mot politisk radikalism. Rydenfelt förutsätter här, att Västerbottens religiösa uttrycksformer också måste ses som en sorts radikalism och att den motverkat det politiska engagemanget, åtminstone i tidigare skeden.

Idag kräver såväl den religiösa som den politiska strukturen förnyade granskningar. Åtskilligt talar för att glesbygderna är politiska vänsterbygder. Någon självklarhet är det emellertid inte. Glesbygdsproblem, som ofta tar sig uttryck i missnöjesyttringar, kan likaväl ha konservativa som radikala motiveringar. Den skolstrejk, som engagerade en bygd i Marks härad i södra Västergötland, var ledd och uppbyren av en kompakt konservativ majoritet.⁴⁸

Letandet efter relevanta bygdekriterier får väl ofta till följd att man arbetar med positiva variabler och motsatt fokuseras glesbygds-kriterier på negativa faktorer. En närmare granskning av personliga utsagor från isolerade glesbygder gör en emellertid uppmärksam på att för den enskilde kan den egna glesbygden, hur begränsad den

än kan te sig utifrån, ha positiva värden. Låt oss ta ett exempel för att illustrera det ovan sagda.

Orterna Rätan och Svenstavik inom storkommunen Berg visade sig ha väsentligt olika bakgrund. Svenstavik, som är beläget inom Bergs sockens centrala räjong, är ett förhållandevis ungt samhälle uppbyggt kring och beroende av moderna kommunikationer, men med förbindelser bakåt i tiden till den gamla kyrkbyn Berg. Svenstavik hör alltså hemma i gammal välmående bygd. Rätan är dess motsats, en utkantsprovins som efter en kortlivad uppblomstring i samband med skogsavverkning återgår till en glesbygdstillvaro. Frågan är nu: Har denna diskrepans i orternas yttre situation och betingelser någon relevans för bedömningen av bygdeförankringen hos dessa bägge samhällen? Var är den starkast och varför? Har en historiskt väl belagd bakgrund, kanske med positiva förtecken, ett starkare positivt värde för bygdemedvetandet (Svenstaviksbornas) än vad en mer anspråkslös historisk bakgrund har att ge sina innevånare (Rätansborna)? Spelar denna historiska – kulturella bakgrund någon roll för dagens innevånare på respektive orter?

Svaret är inte givet. En pedagogisk rapport från Rätan ger oss anledning att vara försiktiga med förhastade och generella svar.⁴⁹ Skapar såväl social som ekonomisk välmåga klart bygdemedvetande? Skapar å andra sidan ekonomiskt underläge och isolering också bygdeförankring och – om två

⁴⁸ Bodil Hildenwall–Lena Hulterström, *Skolstriden i Tostared*. Stencil. Etnologiska institutionen, Göteborgs universitet. 1976.

⁴⁹ Stig Lindholm, *Att leva i glesbygd*. Rapport från Klövsjö och Rätan. 1973. Pedagogiska institutionen, Stockholms universitet.

bygder med dessa olika bakgrundsfaktorer gränsar till varandra, dessutom inom samma kommunblock – skärps då bygdemedvetandet hos båda parterna och ger detta utlopp för etnocentriska spänningar?

Ungdomarna i Solberg prioriterar också sin miljö – trots uttalade brister – men frågan är samtidigt om detta inte är en negativ anpassning?⁵⁰ ”Det är viktigt att vara klar över att själva mätbarheten inte konstituerar verklighetsadekvans i sociala och socialekologiska fält”, säger Börje Hanssen.⁵¹ Vilka kriterier eller material skall vi då använda oss av? Är glesbygdspromatiken ett ämne som lämpar sig för teorier kring strukturen i samhället?

Här har rests många frågor, som inte kunnat besvaras, men som forskningsmässigt måste vara relevanta att framföra om man vill hantera glesbygdspromatiken totalt: Erkänna människors behov av lokal förankring – samtidigt inte hindra dem att söka andra vägar. Nils-Arvid Bringéus brukar hävda att som etnologer är vi inte samhällsforskare, utan kulturhistoriker. Men dilemmat är, att de yttre manifestationerna – koden – sällan talar om *varför* den tar sig vissa uttryck. Härtill krävs inte minst socialpsykologiska kunskaper och bristen härpå blockerar vidare slutsatser från vår sida.

Hur uppstår bygdeförankring?

Bygdefunderingarna här har haft skolan som en referenspunkt i bakgrunden. Önskvärd tycks en skola vara i en bygd. Men av vilka skäl och vad innebär dess existens för barnen och de vuxna?

I den tidigare omnämnda undersökningen kring en skolstrejk i södra Västergötland framkom som resultat, att det primära för de agerande föräldrarna var rädslan för att bygden skulle dö ut om skolan försvann. Dålig skolväg för barnen, liksom skolskjutsandet var de instrument, som man konkret arbetade med för att öva påtryckning på myndigheterna. Det var inte enbart skolan som läroanstalt som var viktig för de strejkande, skolan som bygdegård var också ett allmänt önskemål. I intervjuerna med ortsbefolkningen framkom också, att man av psykologiska skäl ville ha kvar skolan. Åsynen av barnen, deras lekar och aktiviteter skänkte liv åt bygden.

Skolans funktioner och betydelse, utöver den pedagogiska, bidrar förmodligen i stor utsträckning till att dess regionalpolitiska betydelse är central. Åke Daun har påpekat, att eftersom skolan tillhör den offentliga service, som samhället skall erbjuda sina medborgare, blir de rent ekonomiska lönsamhetskalkylerna inte så utslagsgivande, som när det gäller företagens existens.⁵²

Detta innebär att påtryckningsgrupper, sådana som föräldraföreningar, kan komma att få ett visst inflytande. Skolans existens samlar en bygd till ge-

⁵⁰ Jan-Edolf Byström, Vägen ut i arbetslivet – karriärens utveckling hos ungdomar i ett glesbygdsområde. Pedagogiska institutionen, Uppsala universitet. 1978. Stencil.

⁵¹ Nord-Nytt 1973: 3–4, s. 38.

⁵² Hildenwall & Hulterström, 1976.

⁵³ Daun, Plan 26: 1 1972, s 33.

mensamt politiskt agerande och engagerar även invånare utan egna skolbarn, dess existens blir en mätare på bygdens livskraft och fortbestånd.

Det torde alltså stå klart att ordet bygd⁵⁴ idag, liksom i äldre tider, inte enbart är ett värdeladdat ord med stark emotionell resonansbotten utan en i hög grad levande realitet. Förmodligen har kommunsammanslagningar, strukturomvandlingar i näringslivet och individuella förflyttningar runt om i landet ökat medvetandet om och behovet av en sorts bygdeförankring. Fenomenet är generellt och drabbar den utlokaliserade stockholmaren likaväl som norrlänningen, som drar söderut. Upplevelsen av lokal förankring i en bygd har de gemensam, men sedan fyller de sin bygd med varierande väsentligheter och bidrar därmed till att ge ordet ett starkt skiftande innehåll.

En bygdeförankring behöver inte betyda ett etnocentriskt fasthållande vid egna livsformer och livsmönster. Tvärtom torde kunskaper om och insikt i egna kulturmönster skapa ökad förståelse för andra människors behov av och beroende av sin miljöbakgrund. I STF:s årsskrift *Bygden 1960* finner vi följande ord av internationalisten Dag Hammarskjöld på tal om den ökande nationalismen i världen: "Man upple-

ver det egna icke som något provinsieellt i världens utkant utan som en väsentlig del av den egendom mänskligheten gemensamt har att förvalta." Det behöver alltså inte existera något motsatsförhållande mellan internationella strävanden och lokal förankring. Möjligen förhåller det sig istället så att fysisk eller psykisk hemkänsla är en förutsättning för vidare engagemang. Saknas å andra sidan lokal identitet blir många gånger det historiska forskandet efter bakgrundsdata en väsentlig länk mellan dagens situation och det förflutna. Sökandet efter ett historiskt förflutet ser ut att vara en internationell företeelse. I Amerika drabbar t. ex. Haleys roman *Rötter de svarta* (och även de vita) och tycks återbörda en insikt om förlorad identitet, som de tappat bort i senare generationers "struggle for life".

I vårt land yttrar sig motsvarande fenomen på det sättet att det flödar en snart sagt ousinlig ström av lokala sockenkrönikor och kommunschildringar, många gånger framsprungna av en önskan att manifesteras miljöer och förhållanden, som ansetts viktiga att inte bara känna till utan även att bevara.⁵⁵

*

Till sist! Det visar sig alltså vara nödvändigt att för varje typ av bygdestudie

⁵⁴ Ordet bygd eller hembygd är rikligt företrädd i lokala årsböcker. Här hänvisas endast till tidskriften *Bygd och Natur*, som i sitt första nummer 1939 startar med en artikel av Mårten Sjöbeck kallad *Problemen kring bygden*, följd av en artikel av John Nihlén med rubriken *Romantikens hembygd* och vår egen. I senare nummer framgår med all önskvärd tydlighet att bygd inte enbart står för odlad bygd utan att även våra städer och tätorter erkänns som bygder och hembygder. T. ex. Vera Siöcrona, Stockholm som hembygd. 1945

⁵⁵ I Norge har sedan mer än 50 år tillbaka en organisation fungerat kallad *Landslaget for bygde- og byhistorie*. Initiativet togs av Den norske historiske forening och syftet var att skapa ett organiserat samarbete mellan amatörforskare och experter. Verksamheten blev lyckosam för alla parter. I den jubileumsskrift, som utkom 1970, ges en allsidig och fyllig presentation av föreningens verksamhet och syften. Lokal historie i forskning og kulturarbeid gjennom 200 år, 1970.

såväl i historisk som i modern tid arbeta med ett rikt spektrum av kriterier och aspekter. Yttre manifestationer säger självfallet en del om bygdens respektive glesbygdens identitet, men tolkningen av dessa yttre koder kan leda fel i kommunikationsprocessen. Dolda strukturer kan blottläggas genom individuella upplevelser och uttalanden och därmed nyanseras bilden av vad en glesbygd står för. Yttre, ytliga fenomen, som t. ex. god bostadsstandard kan skyla en social och psykologisk verklighet, som är glesbygdens verkliga signum. Å andra sidan kan

glesbygden för den som bor där ha positiva värden, svåra att registrera och respektera för en utomstående.

Som etnologer bör och kan vi givetvis använda oss av gängse instrument för att dokumentera den kulturella verkligheten, men samtidigt vara medvetna om att den bild vi tecknar kan dölja sociala mekanismer, som vi ej når med våra redskap. Identitet är inte bara fråga om lokal förankring och yttre manifestationer. Men som bitar i ett pusselspel kan de bidra till att fullständiga den totala bilden – t. ex. av en bygd.

Summary

Bygd and Glesbygd

A Discussion about two Concepts

Starting from a pedagogical project concerned with junior secondary schools in, primarily, the sparsely populated areas of Norrland, the concepts *bygd* (populated area, neighbourhood) and *glesbygd* (sparsely populated area) are examined. The ethnological contribution to the project aimed at trying to give an ethnological background to the recruiting areas of the schools (*skolbygd*). In this way, it was hoped, if possible, to get at the cultural and social frame factors that the educationists thought they came across in their investigations of the individual characteristics of the pupils (notes 1 and 2).

The examination revealed that the school is a social institution much supported today in the sparsely populated areas, but whose role was not considered by ethnologists as much as could be desired. By this is meant the importance of the school not only as a pedagogical but also as a cultural and social institution in a parish or a settled area. Conversely, the *bygd* as a curriculum unit and text-book topic played a great part in the traditional neighbourhood instruction in the primary grades as it does in the new subject of civics at higher educational levels.

To get at, if possible, the criteria that characterize the phenomenon *glesbygd*, the present author thought fit to begin an examination of the concept *bygd*. In what way have ethnologists generally documented and characterized this concept? It was then established that, historically, the concept has a clear ethnogeographical basis. The word *bygd* emanates from the verb *bygga* (= build, cultivate). But the physical environment, the ecology, and the economy conditioned by it, is only one aspect of the concept *bygd*. Centrally, it is cultural traditions and social relations that unite people within a *bygd*. The extension of *bygd* boundaries is, however, relative, and people's activities outside their own region – be they short or long in either time or space – characterize every *bygd*.

Experts today often tend to replace the concept *bygd* by the term *lokalsamhälle* (local community) and, in their research, they have thereby used the socio-anthropological aspects. However, the present author maintains that, as far as countryside areas are concerned, the concept *bygd* is still applicable. Besides, the word is deeply rooted in the everyday speech of "common" people. The fact that the word is sanc-

tioned by long usage and that it is emotionally charged does not make it a less valuable object for an ethnological research which has holistic ambitions and which focusses cognitive systems. To get at the sense of the phenomenon *glesbygd* today, it proved most important to consider the social criteria, physical and social isolation as well as stability and change. On the other hand, a documentation of material artefacts – common in old descriptions of the countryside – could not be said to reveal a *glesbygd* situation.

Glesbygder (pl.) of old age and with a cultural-historical background, with a varied and active working life proved to be most deeply rooted in the area as shown, among other things, by a marked dialect. On the other hand, *glesbygder* based on a monotonous and increasingly strictly structured forestry, seemed to have more determined negative *glesbygd* criteria, which was reflected, *inter alia*, in their being rooted in political radicalism. Moreover, the consideration of both political and religious variables turned out to be very useful to get at the various *bygd* structures.

Compared with the word *bygd*, the concept *glesbygd* has a very negative ring. However, the author wishes to stress the importance of listening to and interpreting the *glesbygd* from within. It then proves to have also positive key signatures, for instance, access to nature and a less strained life pattern than that characterizing our densely populated areas. At the same

time, it is clear that local identification is psychological phenomena. If people are given alternatives, they may turn their backs on the *glesbygd*. In point of research, the *bygd* is a battleground for many groups of subjects, and the ethnologist should be aware not only of the value of his own instruments but also of the fact that interdisciplinary research is a *must* in order to expose the complex pattern made up by a *bygd* or a *glesbygd*. Fiction may be an important source by which to get at the relations characterizing a *bygd* socially.

The value of an overall perspective of cultural changes is not a modern observation. At the Scandinavian ethnographical and folklore symposium at Åbo in 1959, Sigfrid Svensson put forth the following views which, in their turn, were based on remarks made by Herman Geijer at a meeting of ethnographers a decade before: "We should also encourage monographic works, in which the changes in peasant culture within a certain *bygd* should be treated as an *overall problem* cutting through different kinds of popular traditions. That is, in which the changes and their causes, the dynamics itself, are made the main theme. No traits of this overall picture are so difficult to grasp as the immaterial ones, the changes in the spirit of the age, in the way of thinking, in the emotional life, in the view of life" (note 38).

Translation: Nils Stedt

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid

Av John Granlund

Den 29 maj 1978 var Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid (KL) "ved vejs ende", som det hette i dansk recension. Då var även det omfattningsrika registret till lexikonet som sista volum, nr 22, tryckt och under inbindning. För sista gången samlades representanter för presidier och samtliga redaktörer på huvudkontoret i Köpenhamn och mottogs sedan på Nybrogade 2 av representanter för Ministeriet for kulturelle anliggender. Jag tror alla deltagande var överens med ledaren för det danske presidium, när han citerade ett uttalande om lexikonet "... det er den største faellesnordiske praestation, der er virkeliggjort inden for humaniora i dette århundrede". I varje fall var tillkomsten av lexikonet ett utslag av den nordism, som vuxit sig stark i synnerhet under mellan- och efterkrigstiden i de nordiska länderna.

Initiativtagare var dr. phil. Lis Jacobsen (1892–1961) från "Det danske Sprog- og Litteraturselskab", frejdad organisatör av vetenskapliga editionsarbeten; en eldsjäl vars energi inte kunde nedslås. Hon vistades i Sverige en period under andra världskriget. Med tiden lyckades hon värva några effektiva och inflytelserika svenska lärde för sin idé, bland dem Bengt Thordeman, Elias Wessén, Ingvar Andersson och Dag Strömbäck. Förarbetena hade börjat redan 1948, men först år 1950 fick arbetet en fast internordisk organisation. Det skulle emellertid dröja ända till mars 1953, innan Island på allvar införlivades i arbetet med eget presidium och egen redaktör. Svensk redaktör inträdde år 1951.

Jag vill här i största korthet redovisa några av de tekniska förutsättningarna för lexikonets tillkomst och redaktörernas arbetsätt. Det förnekas inte, att de fem redaktörerna fick ett drygt arbete, inte minst beroende på att det planerade lexikonet inte hade några mönster att följa. Kulturhistoriskt lexikon är inte riktigt det samma som ett reallexikon. Det fanns presidie-

ledamöter, som i de tidiga diskussionerna lade så speciell vikt vid första ordet i titeln, att hithörande tema inte lät sig förverkligas inom lexikonets ram. Slutresultatet blev en kompromiss. Men nog blev det ibland svåra överväganden, både när det exempelvis gällde religionshistoria, konsthistoria o. a. För att söka få någon klarhet, vari en lexikonredaktörs arbete egentligen kunde bestå, rådfrågade jag emellertid att börja med förorden till några tyska reallexika som jag tidigare flitigt utnyttjat. Deras förord var i många fall upplysande.

Jag må nämna några: Eberts Reallexikon der Vorgeschichte; Hofsteter u. Peters Sachwörterbuch der Deutschkunde; Klauser: Reallexikon für Antike u. Christentum; Baudrillert: Die Religion in Geschichte u. Gegenwart; Bächtold-Stäubli: Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens; Merker–Stammler: Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte; Elster: Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Och andra. Det var nödvändigt att skaffa sig någon rimlig förebild om sättet att gå tillväga.

Så mycket var emellertid klart att det gällde att få en helhetssyn på verket i vardande och samordna dess enskildheter till ett harmoniskt helt. Det betydde att man hade känslan av att man måste börja från början.

Från begynnelsen var presidierna överens om att litterära minnesmärken under personnamn, dvs. biografier, samt ortnamn (vilka ju hade egna forskningsorgan) inte fick förekomma som uppslagsord. I Sverige hade vi redan Svenskt biografiskt lexikon och ny upplaga av Styffe: Skandinavien under unionstiden var under förberedelse. År 1952 var också alla överens om att lexikonet skulle omfatta följande femton huvudgrupper och därunder samlades ett 60-tal underrubriker. I stark förkortning kan huvudgrupperna rubriceras så: 1) sociala och politiska förhållanden; 2) sjukdomar, hospital, läkare m. m.; 3) militärväsen; 4) rättslivet; 5) skatt och finanser; 6) handel, gillen o. skrän; 7)

jordbruk och samhörande näringar; 8) jakt och fiske; 9) kyrka och undervisning; 10) hednisk religion, folkliv, folktro, folksed, mat och dryck; 11) skönlitteratur och folklig litteratur; 12) historisk litteratur, språk, diplomatik, arkiv och biblioteksväsen; 13) konst och hantverk, bostad, klädedräkt; 14) naturvetenskap; 15) teknik.

Förslag till fjorton av listorna hade påbörjats i Danmark år 1946 och supplerades efter hand av många danska lärde. Det väsentliga arbetet för varje lands redaktör blev nu att inom varje ämnesgrupp och dess underrubriker samla uppslagsord, som tillsammans (inklusive hänvisningsord) täckte hela listan av temata. Ingen av redaktörerna behärskade alla dessa temata, varför det gällde att välja experter och övertala dem att hjälpa till. Lexikonet står i tacksamhetsskuld till sina många vänliga, tillmötesgående och tålmodiga hjälpare. Ett varmt tack riktas till alla, men jag kan inte underlåta att nämna särskilt några: Sam Owen Jansson, specialisten på mått, mål och vikt (lista 5d), Nils Ludvig Rasmusson, mynthistoria (5e), C. G. U. Scheffer, heraldik (12f), Rune Norberg, då systerfäst med en katalog över profana bruksföremål i Sveriges medeltida konst (13e), Sven Helander, liturgihistoria m. m. (9b), Carl Ivar Ståhle, litteraturhistoria (11). Med stor glädje minns jag också rustmästaren Josef Alm, allt för tidigt bortgången. Hans kunskaper om medeltidsvapen och överblick av tidens krigskonst var ovärderliga. Nämnas må också den norske redaktören, då professor Halvard Lie, som slutligen kom med en ytterst genomtänkt och förebildlig artikellista över litteratur (11), samt professor Anders Bugges utförliga ämneslista "Kunst-Norge" (13 a). Ett gott förslag till ämneslistor lämnades av dansken Erik Moltke (13 b och c). Textila ämnen bearbetades med stor omsorg av Anne Marie Franzén och Agnes Geijer (13 f). — Ett besvärligt problem var ämneslistan rörande rättshistoria (4), från vilken måste undantagas begrepp rörande författningshistoria och kyrkorätt. Det var Sten Gagnér, sedermera professor i München, som vid möte efter möte lämnade mig en särskilt god hjälp. Gerhard Hafström skrev sedermera de flesta hithörande artiklar. Sist må nämnas fil. dr J. Bernströms kunniga och genomtänkta ämneslista Zoologi (14b); uppslagsorden lät han få singular form, när det medeltida artbegreppet täckte det nuvarande, men sattes i pluralis, när

flera nutida arter inbegreps. Vissa exotiska former som spelade en roll i nordbornas föreställningsvärld medtogs liksom fabeldjur och havsvidunder.

Från den danska redaktionen hade ställts till förfogande en preliminär lista uppslagsord, avsedd att täcka samtliga ämnesområden. Lis Jacobsen har meddelat vid ett tillfälle att en stickordlista påbörjades i Danmark år 1946 och pågick till år 1948. Denna stickordlista var emellertid lika svårhanterlig som om vi skulle börja göra ämneslistor efter Kulturhistoriskt lexikons nuvarande registerband.

För Finlands vidkommande må erinras om att den finske redaktören, professor Gunvor Kerkonen, efter utomordentligt energiskt arbete lämnade utförliga bidrag till samtliga ämneslistor. Det omständliga arbetet med att göra upp ämneslistor i varje land (från Island kom dock aldrig någon lista, vilket hade ringa betydelse, då de nära nog "allvetande" isländska redaktörerna kompletterade efter hand) tog lång tid och krävde många redaktörmöten och långvariga diskussioner.

Av experten krävdes i första hand att han på sin ämneslista eller del av ämneslista antecknade artikelord rörande svenska och nordiska förhållanden, som ej fanns i de nämnda danska excerpterna; att även sådana ämnen och begrepp antecknades, från vilka rimligtvis borde hänvisas till en huvudartikel; att de viktigaste och senast utkomna källorna angavs; och att expertjobbet om möjligt avslutades inom en månad och resultatet sändes den svenske redaktören. Sedan ämneslistorna äntligen blivit färdiga, genomdiskuterade och fastställda, skulle på huvudkontoret varje artikelord överföras på den s. k. A-Ö-listan. Det var också ett drygt och krävande arbete, som tog åtskillig tid och krävde kontroll. För att få en föreställning om författarnas och redaktörernas arbete beställdes ett antal "provartiklar". Flera författare var hjälpsamma nog och ställde upp. Det var intressant. De behandlades såsom kommande originalartiklar med granskning och kritik av landets egen redaktör, sändes sedan jämte denna kritik resp. uttalande till huvudkontoret i Köpenhamn och därifrån till samtliga övriga redaktörer för att slutligen bearbetas på huvudkontoret ev. på redaktörmötet. Det var det arbetsförlopp, som sedan blev gängse för varje artikel.

Av vad jag sagt framgår, hoppas jag, några väsentliga drag i redaktörernas arbete med inkomna artiklar. Deras uppgift kom sedan att bli att fördela artikelmängden sig emellan och finna de rätta författarna, avtala innehållets längd och tidsfrister samt kontrollera och redigera stoffet. En sammanfattning av vad man krävde av författarna sändes våra medarbetare någon gång år 1956. Det heter däri bl. a.:

"Artiklarna skall i koncentrerad form giva den vetenskapliga forskningens hittills kända resultat. Framställningen bör vara koncis, objektiv och saklig; den skall vara klar och begriplig utan att vara populariserande. Artiklarna må innehålla de för läsaren nödvändiga fakta till belysning och förklaring av ämnet samt - då utrymme finns, och ämnets karaktär gör det önskvärt - det väsentliga av den vetenskapliga problemställningen; författaren kan under sådana förutsättningar medtaga egna hypoteser." Detta betyder ifråga om innehåll och disposition att artiklarna bör principiellt innehålla: "1) definition av ämnet och ev. en kort historik av temat utanför Norden, 2) beskrivning av ämnets förekomst och utveckling - eller inflytande - innanför nordiskt område, 3) i själva artikeln eventuella citat från källmaterial med direkta hänvisningar i parentes; 4) i artikelns avslutning må givas litteraturhänvisningar till viktiga specialarbeten, ordnade alfabetiskt med anförande av förf.s namn, verkets titel och band med romersk siffra, ev. serie med arabisk siffra, utgåva, utgivningsplats, år och ev. sidhänvisning; för tidskrifter gäller författarnamn, artikelns titel, tidskriftens namn, årgång, serie, band. 5) Varje artikel signeras med författarens för- och efternamn. I artiklar, vars olika avsnitt är fördelade på flera författare, signeras varje avsnitt för sig. Detta gäller också inskott i en artikel. Artiklar som fyller mer än två spalter kan lämpligen uppdelas i avsnitt med kursiverade överskrifter. Hänvisningar i artikeln eller förslag till hänvisningar till andra artiklar normaliseras av redaktionen. Förf. kan ställa förslag till illustrationer men den slutliga illustreringen avgöres av red."

Systemet att låta var och en av de fem redaktörerna och deras specialister granska och vid behov komplettera varje skrivet bidrag till lexikonet fördröjde givetvis redaktionsarbetet, innan detta förfaringssätt blev rutin.

I början av år 1956 eller kanske redan i slutet av året dessförinnan förlorade man tålmodet i Danmark. Det sades, att förlaget, Rosenkilde og Bagger, ovillkorligen krävde att få trycka, och huvudredaktören i Köpenhamn (administrator och "faellesredaktör") lämnade då till tryckning

vad som fanns till hands av första bandet. Det var föga välbetänkt: många artiklar var ännu inte skrivna, andra var inte färdiga eller korrekturlästa. När bandet kom ut mötte det protester och kritik, och slutet blev att vi inom kort år 1957 fick både ny administrator och ny dansk redaktör. Till en del berodde misslyckandet sannolikt på att A-Ö-listan ännu inte var färdig.

När artiklarna skrevs, avfattades de på ettdera av de fyra nordiska språken: svenska, danska, norskt riksmål eller landsmål. Författarna behandlade temat antingen för hela Norden eller allenast nationellt, varför en artikel ibland inte har mindre än fem författare och är skriven på tre språk.

Språkförbistringen tror jag knappast någon har allvarligt besvär med. Svårare verkningar har säkerligen den omständigheten, att medeltidens Norden hade en annan politisk-geografisk indelning än nu. Det vållade svenska författare och redaktören mycket bekymmer, att t.ex. skånska kulturförhållanden, fornminnen etc. inte fick omtalas av svenska författare, och när så skedde, ströks de genast på huvudkontoret i Köpenhamn, men någon ersättning från dansk författare kom sällan eller aldrig. Till slut hittade administrator Rona på att den svenska artikeln skulle få rubriken "Sverige och Skåne". De övriga gammaldanska landskapen för att inte tala om de norska är ofta försummade och sällan omtalade.

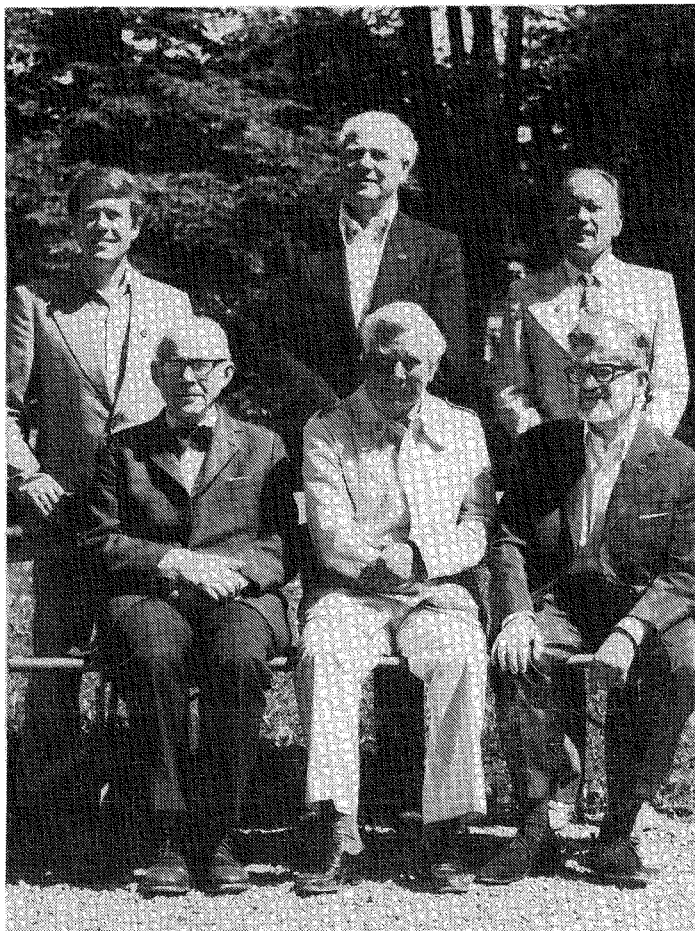
En annan tvistefråga, som uppstått ibland, har varit den tid lexikonet regelmässigt rör sig inom. Lexikonet har undertiteln "Från vikingatid till reformationstid", vilket i praktiken inneburit tiden mellan 800 och 1536. En eller annan svensk författare har emellertid ansett det nödvändigt att i sin artikel gå tillbaka till vendeltid. I andra svenska artiklar möter inte sällan formuleringen "under medeltiden och på 1500-talet" vilket allt har måst godkännas, när ämnet så fordrat.

Lexikonet var vid starten planerat att rymmas i tio band. När det var färdigt omfattade det tjugo band jämte ett supplementband (bd 21, vari ingick de ö-artiklar, som tidigare ej fått plats i band 20) samt registerbandet, tillhoppa alltså tjugotvå band. De tjugo banden innehåller vardera ca 360 tättryckta tvåspaltade sidor; de två sista banden, supplement och register när emellertid tillsammans ej upp till mer än ca

335 sidor, varför det borde räckt med ett band nr 21. Det påpekades också från början både i brev och på redaktörsmöte men förgäves. Abonnenterna har således fått en obehövlig extraavgift, vilket väckt förargelse åtminstone i Sverige.

Att planerna för utgivningen måste vidgas från tio till tjugo volymer berodde på flera orsaker: 1) artiklarna måste inte bara bevara utan även höja sin standard ifråga om vetenskaplig kvalitet och läsvärdhet; 2) medeltidsforskningen gjorde under nittionhundrafemtio- och sextiotalen stora framsteg inom hela det nordiska området och mycket nytt kom i dagen, som det var angeläget att presentera för läsekretsen och

som i många fall publicerades för första gången i lexikonartiklarna; 3) vid många tillfällen stimulerades författarna genom artikelbeställningar till en betydande nyforskning. Redaktionen var angelägen att göra litteraturförteckningarna så aktuella som möjligt. Tyvärr var det inte möjligt att, när supplementet gjordes 1976 – det trycktes 1977 – få med då önskvärda kompletteringar. De ansågs ta för stor plats och uteslöts principiellt. Jag saknar t.ex. bittert Jan Liedgrens i rättan tid färdigskrivna komplettering av sin förträffliga artikel "Arkiv" i första bandet av KL, vilken flitigt utnyttjats av studerande på universitetet.

Redaktionsmötet i Vadstena 1975. Stående: Allan Karker, Finn Hødnøbø, Helge Pohjolan-Pirhonen. Sittande: Jakob Benediktsson, John Granlund, Georg Rona.

Medarbetarnas antal växte med åren. Åtskilliga fick inte uppleva verkets avslutning. Samtliga "collaboratores" är förtecknade i band 21. De utgör sammanlagt i de fem nordiska länderna c:a 700, varav 318 från Sverige.

I det redan sagda har vid tillfälle skymtat något av Kulturhistoriskt lexikons organisation. Jag nämnde initiativtagarens, Lis Jacobsens, förmåga att värva inflytelserika lärda för sin idé. De som närmast gick in för att förverkliga hennes tankar om Kulturhistoriskt lexikon bildade en styrelse, ett presidium, ett för varje nordiskt land. Huvudmannen i Danmark blev riksantikvariern, professor Johannes Brøndstedt, i Norge professor Didrik Arup Seip och i Sverige medlemmen av Svenska Akademien professor Elias Wessén. Det ursprungliga svenska presidiet stod kvar, tills lexikonet var färdigt, utom riksarkivariern Ingvar Andersson, som vid sin bortgång ersattes av ännu en medlem av Svenska Akademien, professor Erik Lönnroth. Övriga medlemmar var från början riksantikvariern Bengt Thordeman och från 1950-talet undertecknad. Nyttillkomna är professor Dag Strömbäck och senare f.d. riksantikvariern professor Sven B. F. Jansson. De har varit till ovärderligt stöd inte bara i organisatoriskt avseende, artikelskrivande och granskningar utan även när det gällt att klara finanserna. Sverige, Norge och Danmark har delat alla utgifter lika. Finland och Island har stått för sina egna utgifter. Under den närmast oavbrutna inflationen har Erik Lönnroths insats varit minnesvärd. Bidragsgivande institutioner redovisas i det så gott som varje år utkomna lexikonbandet. Kontinuiteten i det svenska presidiet har varit en glädjande fördel. Sverige har varit ensam i det avseendet. I de fyra övriga länderna har skett täta ombyten av presidiemedlemmar.

Som en mycket stor fördel räknar jag också, att lexikonet från och med andra och tredje bandet oavbrutet haft samma administrator och redaktörer. I Danmark ersatte fr.o.m. tredje bandet cand. mag. Allan Karker mag. art John Danstrup och i Finland efterträdde prof. Helge Pohjolan-Pirhonen från och med sjätte bandet professor Gunvor Kerkonen. Island hade två redaktörer: professor Magnús Már Larusson samt fr.o.m. band tre även ordboksredaktören Jakob Benediktson, som under lång tid har dragit tyngsta lasset. De många gånger ansträngande redaktörmötena två gånger per år – sommarmötena hölls i tur och ordning i vart och ett av de nordiska länderna, vintermötena alltid i Köpenhamn – har genom den personliga kontinuiteten kunnat hållas i en traditionell och effektiv form.

Kanske bör jag nämna i detta sammanhang, medan jag är inne på begreppet tradition, att lexikonet från begynnelsen haft att lita till det danska förlaget Rosenkilde og Bagger i Köpenhamn och för Sveriges vidkommande Allhems förlag i Malmö. Tryckningen har ombesörjts av F. E. Bording, Köpenhamn. Upplagan har varit 4300 exemplar Tyvärr är volymerna 1–6 utgångna från förlagen.

Finn Hødnebo: Et leksikon blir til (Forskningsnytt fra Norges almenvitenskaplige forskningsråd nr 5 1971. Universitetsforlaget).

Georg Rona: Kulturhistorisk leksikon for Nordisk Middealder (Danske opslagsvaerke 7. G. E. C. Gad, København 1971).

Densamme: Kulturhistorisk leksikon for nordisk middealder (Nordisk tidskrift för vetenskap, konst o. industri, utg. av Letterstedtska föreningen. Ny serie Sthlm. Årg. 52, 1976, h. 1.)

Sommarstugan och bärstugan

Vad är "bärstugan" hos Nicolovius?

Av Ingemar Ingers

I samtliga upplagor av Nicolovius (Nils Lovén), Folkklifvet i Skytts härad (1847, 1868, 1908, 1924 och 1957) förekommer å sidorna 1 och 2 en benämning på ett av rummen i boningslängan, som här skall granskas: — — — "bärstugan eller sommarstugan, som hade ingen eldstad" (s. 1) och "bärstugan kallad så, emedan dit allehanda saker inburos, som ej annars hade sin bestämda plats, eller sommarstugan, kallad så, emedan den ej kunde eldas och således endast sommaren bebos" (därefter följer beskrivning på inredningen med bord och bänkar, säng och kistor s. 2). Detta är den första och enda gången benämningen "bärstugan" förekommer i den etnologiska litteraturen, undantagandes de tillfällen då Nicolovius citeras.

Följande undersökning vill ådagalägga, att "bärstugan" hos Nicolovius är en engångsföreteelse. Den skriftspråkliga normaliseringen till "bärstugan" beror på en av Nicolovius tillverkad privat etymologi, som är ohållbar. Han har gjort en formellt felaktig identifiering med ett annat sydiskånskt ord, som oftast har formen *bä.stuen*¹ men icke är sammansatt med verbet bära, som här nedan kommer att närmare behandlas.

I Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund (tidigare Landsmålsarkivet) finns talrika och täta belägg med benämningar på lokaliteterna i bondgårdar och annan allmogetebyggnad i Skåne, men intet enda belägg finns på ett ord, som kan identifieras såsom bärstuga. Enligt lagarna för ordsammansättningar skulle detta ord, om det vore en sammansättning med verbet bära, hetat **bärestua* (i Skyttmålet: *bärestue*), liksom det regelbundet i Sydskåne heter *bärebör* (detsamma som *lijbö'r*, *likbår*, *bärerev* (-rep), *bärestol* och *bärestång*, utgörande beteckningar för hjälpmedel varmed någon eller något bäres. Den enda i Skytts härad gängse beteckningen för ifrågavarande rum — ett fyrkantigt eller

rektangulärt rum vid den ena gaveln av boningslängan, upptagande längans hela bredd, är sommarstuga (*sommerstue*, där *o* uttalas som kort *å*-ljud). I Artur Hazelius Ur de nordiska folkens lif (Sthm 1882) ingår s. 31 f. en utförlig gårdsbeskrivning med rubriken Stuga i Håslöfs socken i Skåne, närmast framkallad med anledning av en förestående rivning av en ålderdomlig gård i Håslövs kyrkby i Skytts härad, varvid en del detaljer blev tillvaratagna för anordning av en stuguinteriör å Nordiska museet. Terminologien är meddelad Hazelius genom korrespondens med organisten i Håslöv J. F. Malmgren, som var infödd i socknen och alltid varit bosatt i nära grannskap av gården. Genom tillmötesgående av professor Gösta Berg har jag kunnat ta del av Malmgrens brev till Hazelius. Han uppger benämningen *sommerstue*, som är återgiven i den tryckta texten s. 35 såsom *sommerstue*, vilket är tryckfel för den genuina formen *sommerstue*. Samma form återkommer i en ordförteckning, utarbetad 1909 av en Håslövbo, kantorn i Malmö S:t Johannes församling Christian Nilsson (1865–1922), som var född och uppvuxen i Håslöv. Det är att märka, att i denna ordförteckning på över 7,000 ord ingår väl *sommerstue*, men ingenting som kan identifieras med "bärstuga." Håslövs socken gränsar till Reng, som var Nicolovius' födelsebygd, och folkmålet i dessa socknar överensstämmer helt i såväl ljudförhållanden som ordförråd. Chr. Nilsson definierar *sommerstue* som "oeldad sal." Här följer en orientering om utredningen av ordet sommarstuga och noter om dess funktioner. Ordet sommarstuga (vanligtvis i formen *sommerstua*) har sin utbredning i sydvästra Skåne, men på ett större område än det som kan betecknas som det sydvästska dialektområdet. Det är ganska jämnt belagt i Torna, Bara, Oxie, Skytts, Vemmenhög och Ljunits härader. Därtill finns åtskilliga belägg från Harjagers och Onsjö härader samt södra och mellersta Luggude. Det nordligaste beläg-

¹ En punkt efter vokalen anger att den är lång.

get är i Kvidinge, S. Åsbo härad. Österut sträcker sig sommarstuga till Ystadtrakten i Herrestads härad. I Färs härad är ordet belagt endast i Vomb längst i väster. Det saknas i Frosta härad, där man i stället har beteckningen *hused*, liksom i flera andra härader. Det veterligen äldsta belägget för sommarstuga i västra Skåne härrör från 1579 och är lokaliserat till Hyby i Bara härad. Det ingår i ett mål vid Malmö rådsturätt i Malmö Tingböcker 1577–83 og 1588–90, utg. av Leif Ljungberg, Einar Bager och Erik Kroman, Kbh 1968. Där refereras s. 85–86 ett mål, där en kvacksalverska, benämnd Anne Iude quinde (Iude = jyde) är instämnd. Scenen är i Hyby, dit Anne Iude quinde blivit hämtad för att bota Marten Nielsens hustru Margrete. Anne Iude quinde yttrade: "Lader mig faa quinden i een stuffue for mig selfuer allene". — Tha lod Marten Nielszen flötte sin hustruf ind i sin sommerstuffue. — —

Vad beträffar bruket av sommarstugan, har förf. aldrig under sin verksamhet som uppvecklare fått uppgivet, att hela hushållet under sommartiden var bosatt i detta rum, ej heller intog man de dagliga måltiderna där om sommaren. Men de vuxna döttrarna kunde ha sommarstugan till liggplats, och vissa arbeten utfördes där vid sommartid, i synnerhet vävning. Den dialektala formen är allmänt *sommarstua* med avvikelser i Skytts härad och större delen av Oxie härad, som har *sommerstue*, liksom den sydvästra delen av Vemmenhøgs härad.

Den successiva förvandlingen av sommarstugan till ett finrum med benämningen sal är tidigast omtalad av Ave i Allmogeseder i Rønnebergs härad på 1840-talet s. 12–13. Förändringen började först hos storbönder och genomfördes sist hos småbönder. Men ännu på 1920-talet har förf. sett en gammaldags sommarstuga i en storbondegård, som var Nygård i Svedala socken. Jag bebodde detta rum vid uppvecklingsresor 1922 och 1923 och minns att det var uppfyllt av kistor, skåp, vävredskap och en liggesoffa. Gården ägdes och brukades av två bröder, som var ungarlar och hade övertagit fädernegården. En bidragande orsak var deras ungarlarstånd. För övrigt var boningslängan ovanligt lång och hade tillräckligt med rum, varför sommarstugan inte behövde tas i anspråk som finrum. Så sent som till 1963 var i Tottarps socken i Bara härad sommarstugan bibehållen i sitt gamla skick hos en bonde på ett medelstort hemman, som han övertagit efter föräldrarna. Han var en konservativ ungarlar, född 1876 och bortgångnen 1963. — Ett bruk av sommarstugan, som allmänt omtalas, var användningen som danslokal.

För förvandlingen från sommarstuga till sal är följande uppgifter betecknande. De kommer från en dotter till en storbonde i Hemmesdynge, Vemmenhøgs härad. Hon var född 1870. "När di böjde ämm lä.njerne, så kallede di sårmerstuen fär salen. Di kallede ännte vår sal där himme fär sårmerstuen." Det kan tilläggas, att den nya boningslängan i hennes fädernegård, Hemmesdynge nr 11, var byggd 1864. Redan från 1870-talet omtalas i Malmö omgivning (Burlöv, Fosie m. fl.) att sommarstugan i åtskilliga bondgårdar var uthyrd till sommargäster, och detta pågick långt in på 1900-talet, också sedan sommarstugan blivit "salen".

Varifrån har Nicolovius fått "bärstugan", som han anför som en alternativ benämning på sommarstugan? Det som har föresvävat honom har säkerligen varit ett ord i den dialektala formen *bä.stuen*, som han iakttagit sedan han 1830 kom till Östra Vemmenhøgs såsom kyrkoherde. Detta ord har sitt spridningscentrum i Vemmenhøgs härad. Nicolovius kan ha förväxlat vad han efter flyttningen till Vemmenhøgs härad iakttagit med det han kände från sin hembygd i västra delen av Skytts härad. Det kan möjligtvis också förhålla sig så, att han redan i Reng hört *bä.stuen* användas av folk, som var inflyttade från Vemmenhøgs härad.

Men ordet *bä.stu* har ingenting med verbet *bära* att skaffa. Det är till sitt ursprung en sammansättning av partikeln *bak* + *stuga*, som genom dialektala utvecklingar har givit *bä.stu* till resultat. Rent sakligt sett har *bä.stuen* sin motsvarighet i *baghused* i sydöstra Skåne, men det är sammansättningens art, som har medfört att i *bä.stu* ursprunget har blivit mera fördunklat och inte så tydligt som i *baghus*. Som fornskånsk ursprungsform kan man sätta **bak-stufa* el. *-stuva* (det torde observeras, att *-g-* i nysvenskt *stuga* är sekundärt). — I Vemmenhøgs härad utvecklades förbindelsen *aks* (*ax*) över *aghs* och *ajs* till *äjs* eller *äs*, således i dialektformerna för *ax*, *axel*, *sax* och *strax*, som blir. resp. *äjs* el. *äs*, *äjsel* el. *äsel*, *säjs* el. *säs*, *sträjs* el. *sträs*. Former med bortfall av *-j* är vanligast i södra delen av Vemmenhøgs härad. Hos samma individer förekommer såväl *äjs* som *äs* o. s. v. På samma vis har utvecklingen till *bä.stu* försiggått. Här har bortfallet av *-j* gynnats av anhopningen av tre konsonanter. I utkanterna av spridningsområdet finns som alternativ form *bäjistu*, således i Börninge och Slimminge i Vemmenhøgs och i Fru

Alstad i Skytts härad. För *bä.stu* finns i Vemmenhögshärad belägg från 22 socknar, och därtill från några socknar mer än ett belägg. Utanför Vemmenhögshärad är *bä.stu* belagt i den östligaste delen av Skytts härad, som har mycket gemensamt med Vemmenhögsmålet, i socknarna Anderslöv, Fru Alstad, Gislöv och Gylle; i Oxie härad i Glostorp, V. Kärrstorp och Svedala. I Bara härad är ordet belagt endast i socknarna Lyngby (*bäjstu*) och Genarp (*bä.stu*), där målet utgör en övergång till Vemmenhögsmålet. I Ljunits härad är *bä.stu* belagt i Villie, Katslösa och V. Nöbbelöv. Ytterligare tillkommer i periferien några belägg med *a*-vokal: *bajstu*, Everlöv i Torna härad och från Herrestads härad *ba.ste* (långt, öppet *a*-ljud) i Sövestad, Högestad, Bjeresjö och Öja. I Herrestads härad mötes *ba.ste* med *baghús*, som tillhör Österlen. Upptecknaren Per Larsson uppgiver 1901 från Bjeresjö och Öja: "*ba.ste*, förråds-kammare, rum hvari matvaror, säng- och gångkläder, som ej äro i dagligt bruk m. m. förvaras. Nämnas äfven *baghús*." Från Högestad uppgiver Jacob Bergström 1927: "*Ba.ste*, bakre stugan intill dagligstugan, användes som förrådsrum; ordet växlar med *baghused*, *madhused* och *tji.stehused*." – Beteckningen *baghús* är säregen för sydöstra Skåne. Det västligaste belägget är ifrån Blentarp i Torna härad, men ordet saknas för övrigt i detta härad.

Vi skulle nu övergå till betydelserna och funktionen hos ordet *bä.stu*. Det finns i de lexikaliska samlingarna under stickordet bakstuga. Från detta bör skiljas ett annat ord, som i riksspråksform också heter bakstuga men som är beteckning för rum (i större gårdar) där bakning försiggår. Detta rum heter överallt *bagestua*, i Skyttsmålet *bagestue*. Det skulle bli för vidlyftigt att här återgiva definitionerna för alla belägg. Det visar sig, att *bä.stu* och ord med liknande former har två olika betydelse, dels detsamma som sommarstuga, dels ock i betydelsen förrådsrum för matvaror, spiskammare, vilken betydelse är den vanligaste.

Här upptages först några belägg, där *bä.stu* såväl till funktion som till läget i boningslängan är detsamma som sommarstugan. Det äldsta belägget i arkivet i Lund är ifrån Grönby i Vemmenhögshärad och är daterat till 1876. Upptecknare är Nils Hansson, f. i Grönby 1850, som var äldre bror till författaren Ola Hansson: "*Bä.stu*, m. el. f., det förnämsta rummet, utgö-

rande på en gång spiskammare och rum för gästers undfägnande och herbergerande." Betydligt senare upptecknad men fullt genuin är följande uppgift av en gammal ortsmiddelare från Ö. Klagstorp: "*Bästua*, en stuga som var på andra sidan stuga och kammare, där var kistor med kläder och linne i och annat förvarad, där var järngaller för fönstret utåt trädgården." (1938). I ett belägg från Börringe definieras *bä.stu* med "sommarmstuga." I Viktor Åkermans Minnen och anteckningar från Gärdslövs och Önnarps pastorat nämndes ordet två gånger: "I bästuen, ett litet kisterum och förvaringsrum innanför stugan, låg pigan med de största barnen" (s. 102) och "Innanför stugan var bästuen av ungefär samma mått, 9×7 alnar och med lergolv. I bästuen stod en säng, hemmagjord och mycket enkel — — — I bästuen stod kistor runtom och ovanpå dessa en dörr, som tjänstgjorde som bord för det dagliga matförrådet" (s. 128). I den sistnämnda notisen verkar *bä.stuens* och sommarstugans funktioner vara desamma, men det framgår av sammanhanget, att ingen kammare här fanns mellan stugan och *bä.stuen*, vilket annars var vanligt. I så fall har det varit denna kammare, som varit bästuen, och det utanför liggande större rummet, som varit sommarstuga. För övrigt är sommarstuga (sommarmstua, sommarstua, sommarstue) talrikt belagt i Vemmenhögshärad och har varit vanligare än *bä.stu* som beteckning för ett rum, som är lika stort som stugan. I Grönby är jämte *bä.stu* också sommarstuga belagt.

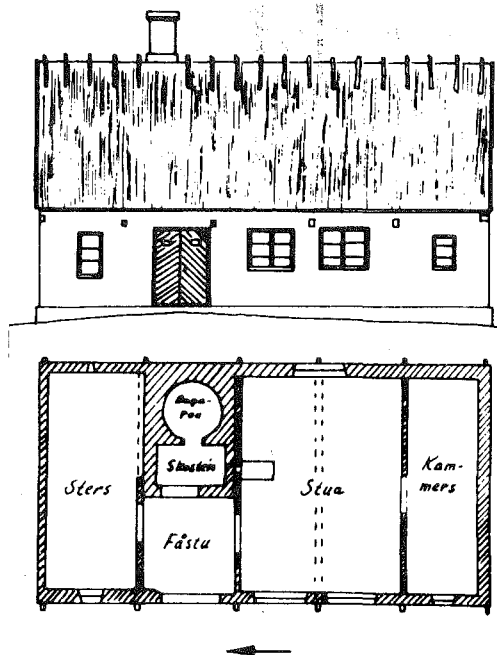
Mera i periferien finns ett belägg från Everlöv i Torna härad under formen *bajstu*, där definitionen tydligt anger att betydelsen är densamma som sommarstugan har: "*Bajstu*, f., högtidsstuga. I bondgården fordom befintligt större rum, hvari husets förråd af klädespersedlar förvaras i kistor, skåp och sängar. Dessutom användes rummet, då gäster inbjudits till gården ss. vid bröllop, begrafning." Uppteckningen är gjord av Per Larsson 1901. Detta belägg är det enda från Torna härad. I detta härad var sommarstuan annars den vanliga beteckningen och förekom också i Everlöv jämte *bajstu*.

Den för övrigt gängse funktionen hos *bä.stu* är i Vemmenhögshärad förrådsrum för matvaror m. m., spiskammare, handkammare, visthus. Någon gång angives uttryckligen att *bä.stuen* och sommarstugan var två skilda rum. "*Bä.stuen* de va bagom sommarstuan" (Ö.

Torp). Från Hemmesdynge, där sommarstugan användes om ett större rum, uppgives: "Bä-stuen de va liesom sa.lthúsed." Det vanliga läget i bondgårdarnas boningslängor för detta rum var fordom mellan stugan och sommarstugan. Det kallades längre västerut *madhúsed*, således i större delarna av Oxie, Skytts och Bara härad. Olof Christoffersson uppgiver från Fru Alstad: "Bä.stuen, de va där di hade sulkären." (D. v. s. karen för nedsaltat sovel = kött och fläsk). De få belägg för *bä.stu* som finns från östra delen av Skytts härad har alltid betydelsen spiskammare, visthus, så ock hos de belägg som finns ifrån Oxie härad och till Vemmenhög härad gränsande delar av Bara och Ljunits härad. I husmansboningar i Vemmenhög härad, där man blott hade ett rum förutom stugan, kallades detta allmänt *bä.stuen* och kunde antingen vara lika stort som stugan eller bara hälften så stort. Från Lilla Beddinge läge uppgives: "Bä.stuen de va nåd smalt, de va bårre smalt." Väster om Vemmenhög härad var *kammersed* den vanliga beteckningen för detta rum. I häraderna i Västskåne är *kammers* allmänt belagt fr. o. m. Skytts t. o. m. Bjäre härad och i inlandet därtill i Onsjö och Frosta härad. Spridda belägg finns dessutom från Vemmenhög, Ljunits och Herrestads härad.

Den förste, som efter Nicolovius citerar *bärstuga* torde vara Rietz i Svenskt Dialektlexikon 77 a, där han anför det under formen *bärstua*. Han identifierar ordet språkligt sett med *bä.stu*, jfr 78 a, där *bästu* anföres med hänvisning till sammansättningar med v. *bära*. Båda sammansätter alltså ordet med *bära*.

Förf. har alltsedan 1930-talet varit medveten om ursprunget till *bästu* i "bak-stuga" men har inte behandlat ordet i sin gradualavhandling Studier över det sydvästskånska dialektområdet (1939), där ljudförbindelsen *a + k* (eller *g*) +s behandlas i § 36, beroende på att redan tillräckligt med belägg fanns för att exemplifiera ljudövergångarna. Därav framgår, att denna ljudförbindelse blir exempelvis *sajs* i Skytts härad väster om Trelleborg liksom i stora delar av Skåne, *säjs* i Skytts härad öster om Trelleborg och i Vemmenhög härad *säjs* el. *säs*. Det är som resultat av denna utveckling också *bä.stu* har framgått.

Husmansboning i Åarp, Burlövs socken, Bara härad. Huset var byggt 1825 och revs 1945. Efter uppmätning av förf. ritat av Torsten Karlson. Det rum, som här benämnes *kammersed*, motsvararas i Vemmenhög härad och kringliggande orter av *bä.stuen*.

År 1953 gjorde jag för den danske forskaren Sven Jespersens räkning en sammanställning över benämningar på sommarstuga och jämförbara lokaliteter i Skåne. Därav blev en kopia bibehållen å dåvarande Landsmålsarkivet i Lund (acc. nr 5192). Det är till denna Monika Minnhagen hänvisar i Bondens bostad s. 64 och 157 (not 89 till kap. IV).

Av ovanstående torde framgå, att ordet *bärstuga*, som är en av Nicolovius konstruerad, etymologiskt felaktig normalisering, helst borde utgå ur terminologien eller i varje fall inte tillmätas något vitsord. Men det skall betonas, att denna granskning av en detalj hos Nicolovius inte betyder någon nedvärdering av hans författarskap, som jag tvärt om högt värderar och hämtat mycken inspiration av.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Atlas över svensk folkkultur II: 1-2. Sägen, tro och högtidssed. Red: Åke Campbell (+) och Åsa Nyman. Utg. av Kungl. Gustav Adolfs Akademien. Under medverkan av Dialekt- och folkminnesarkivet. Uppsala 1976. 1. Kartor, 56 s.; 2. Kommentarer 125 s., ill.

Denna atlas utgör del II av det redan i slutet av 1930-talet planerade atlasverket över svensk folkkultur, där del I, Materiell och social kultur, publicerades 1957 och där de återstående två delarna avsetts behandla dialekter och ortnamn.¹ I förordet får läsaren en inblick i det stora och långfristiga arbete som ligger bakom utgivandet. Första arkivarie Åsa Nyman, som efter den ursprunglige redaktören professor Åke Campbells bortgång 1957 övertog utgivningen av atlasen har haft både mod och uthållighet då hon fört detta minst sagt komplicerade och omfattande arbete i hamn med alla de svårigheter som varit förenade med ett av en annan forskare påbörjat arbete.

Verket består av en kartdel och en kommentardel. Uppdelningen av verket med en särskild kommentardel fungerar utmärkt och är en bättre lösning än att såsom i del I låta texten följa direkt i anslutning till kartbilderna. Det minskade formatet (245 × 305 mm) har medfört att Sverigekartan har delats i en nordlig och en sydlig del, vilket stundom försvårar avläsbarheten. Svårigheten att avläsa kartorna förstärks av det stora antalet symboler (i ett fall ända till 30 st) som kartorna har.

Av de ursprungligen planerade 42 ämnena som skulle redovisas i kartform kvarstår elva samt ett nytillkommet: Jättekastet (1 karta, det nytillkomna ämnet), Hur kyrkan fick sin plats bestämd (2 kartor), Odens jakt (6 kartor), Som jordemoder hos de underjordiska (1 karta), Vattenväsen i manlig gestalt (2 kartor), Varulven (2 kartor), Magisk tjuvmjölknig (4 kartor), Det mördade barnet som gengångare (3 kartor), Festeldar. Vårсед (1 karta), Piskning med ris. Sed vid påsk och jul (1 karta), Tranan bär

¹ Om utgivningen av de återstående delarna se Folke Hedblom i Saga och Sed 1977.

ljus i säng. Talesätt och tider rörande inomhusbelysningen på våren (1 karta), Traditioner knutna till Luciadagen, 13 dec. (5 kartor). Inalles 29 kartor får här representera sägen, tro och högtidssed i svensk folkkultur. Som redaktören själv framhåller är det svårt för att inte säga omöjligt att med hjälp av ett så begränsat antal ämnesområden avgöra vad som kan anses vara mest representativt. För kommentarerna till de olika ämnena svarar förutom Åke Campbell och Åsa Nyman även professor Dag Strömbäck, fil dr Ella Odstedt och fil dr Julius Ejdestam, samtliga forskare med tidigare anknytning till Folkminnesavdelningen vid Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala.

I förordet nämner redaktören att kartorna är att betrakta som debattinlägg eller som utgångspunkt för fortsatta detaljundersökningar. Det karterade materialet representerar svensk folkkultur vid slutet av 1800-talet. Både val av ämnesområden och frågeställningar begränsas givetvis av det insamlade uppteckningsmaterial, som ligger till grund för kartorna. Som redaktören själv omnämner har det inte heller varit möjligt att kontrollera detta.

Trots det uttalade syftet, anser rec att atlasens användbarhet är mycket ringa. Visserligen visar kartorna att olika företeelser och termer kunnat få olika uttryck i olika delar av landet och att vissa gränser återkommer. Detta är dock ingen ny erfarenhet och för inte heller forskningen vidare.

Kartor som tex redovisar benämningar på övernaturliga väsen vittnar om en något okritisk hållning till materialet och en inkonsekvent behandling av detsamma. Hänförandet av ett antal benämningar till ett visst supranormalt väsen, grundar sig på den systematik folkminnesarkiven är uppbyggda efter. Indelningssättet förutsätter att ett tänkt väsen uppträdde i en viss gestalt på en bestämd vistelseort, att det hade ett visst verksamhetsfält och fick en viss benämning. Då en karta visar 14 benämningar på vattenväsen i manlig gestalt, är det dess vistelseort och gestaltning som styr karteringen. Större delen av materialet återfinnes under vad som i arkiven benämns näckentraditionen. Ser man närmare på detta material finner man att

utsagorna avser mycket skiftande gestalter, benämningar och verksamhetsområden. Det är därför enligt min uppfattning inte möjligt att tala om ett bestämt väsen med olika benämningar. Även om detta är särskilt uppenbart ifråga om det sk näckenmaterialet är förhållandet det samma ifråga om andra övernaturliga väsen. I själva verket torde upptecknarens intresse för den yttre form en berättelse om supranormala föreställningar hade, präglad materialets utformning genom valet av frågeställningar och därmed skytt möjligheten till förståelse av den idévärld och de värderingar som låg till grund för berättelsen.

Kan man verkligen utgå från en gestalt eller en benämning och utifrån tex vattenväsen i manlig gestalt (näcken) säga att här är *en* tradition med de benämningarna, formerna och motiven, medan övrigt som berättats om samma gestalt är av tillfällig art eller tillhör en annan tradition? Är det inte så att i kommunikationen mellan människor, där idéer, normer och värderingar kom till uttryck, fanns vad gäller tron på övernaturliga väsen en mängd motiv, gestalter och benämningar efter ett mer eller mindre fast mönster, men som på det hela taget kunde kombineras ganska fritt och där de inre sammanhången var centralare än de yttre formerna? Hur mycket av det stabila och traditionella i utsagorna om ett övernaturligt väsen finns att söka som produkter av efterkonstruktioner i arkiv och litteratur?

När man studerar nämnda karta över benämningar på vattenväsen i manlig gestalt är det säkerligen mot just denna bakgrund av vetenskaplig kontext till materialet som gör att en viss inkonsekvens kommer till uttryck. Trots att det i kommentaren till kartan talas om bäckhästen som ett vattenväsen som växlade gestalt, oftast mellan häst och man, är tex ej benämningarna karterade. Däremot är flera av utsagorna om bäckamannen medtagna trots att de inte säger något om honom som vattenväsen.

I den mycket omfattande och genomarbetade kommentaren är det framförallt de naturgeografiska förhållandena som utgör förklaringsgrunden till de kulturella variationerna. De olika företeelser som karterats är i kommentaren motiverade och insatta i sina större traditions-sammanhang. Materialsammanställningar av denna typ kan ge upphov till många frågor, utöver de som behandlats i detta verk, inte

minst källkritiska frågor. Därför hade en möjlighet varit att komplettera kartorna med en variantlista, som underlättat fortsatta analyser av det presenterade materialet.

Det finns givetvis en mängd källkritiska frågor att ställa när det gäller denna typ av material. Hur är materialet insamlat, är det ett representativt urval människor som här får komma till tals om den svenska folk-kulturen? Kan materialet vara påverkat av insamlaren vad gäller frågeställningar och intervjusituation? Det finns många verkligt angelägna frågor att ta ställning till när man använder sig av arkivens äldre uppteckningsmaterial. Personligen tror dock recensenten att den viktigaste uppgiften är att klarlägga vilket själva syftet var för insamling av detta material över huvudtaget. Möjligen är det först vid kritisk granskning av den tidigare folkminnesforskningens uppfattning av de folkliga traditionerna, som detta uppteckningsmaterial kan ge en rättvis bild av svensk folk-kultur.

Jochum Stättin

Günter Wiegmann, Matthias Zender & Gerhard Heilfurth: Volkskunde. Eine Einführung. Erich Schmidt Verlag, Berlin 1977. 266 s., ill.

Bokens redaktör och huvudförfattare är professor Günter Wiegmann i Münster som i sin avdelning utgår från den materiella kulturen under det att kollegerna Matthias Zender i Bonn skriver om tro och sed och Gerhard Heilfurth i Marburg om folk-kulturens sociala sida. Men detta är en grov rubricering, som inte ger någon strikt skillnad mellan de tre författarnas bidrag. Ingen av framställningarna är uppbyggd på någon realuppdelning, utan de följer istället en problemsortering, vilket kan sägas vara skillnaden mellan en handbok och en introduktionsbok. Den förra bör ju också efter anvisat utrymme åsyfta relativ fullständighet och jämvikt för hela ämnesfältet. I en introduktion betingas urvalet av vad som efter individuella förutsättningar ger den bästa belysningen av uppställda problem. Att mycket och många kommer utanför kan då inte hjälpas. Litteratur-förteckningen, som dock omfattar närmare 500 titlar, måste givetvis också bli ett urval, då den

endast åsyftar citerad tyskspråkig litteratur. Vad som saknas innebär alltså inget värdeomdöme.

I den inledande historiken är Zenders redogörelse för Hitlertidens förhållande till ämnet av intresse även utanför Tyskland. Han riktar en varning till den yngre generationens företrädare att deras uttalanden i likhet med vad som då skedde kan komma att politiskt förgrovas, misstolkas och utnyttjas. Den aktuella teoretiska diskussionen i Tyskland står heller inte alltid enligt författarens mening på någon högre vetenskaplig nivå utan blandas med starkt växlande dagsuppfattningar (s. 37).

I anslutning till vad ovan antytts, att boken mer är ägnad problematik än beskrivning, är det följdriktigt, att det ena av Wiegelmans två huvudkapitel är rubricerat Teorier och metoder. Han anknyter härvid i flera fall till nordisk diskussion bl. a. om högkonjunkturer, kulturfixering och centraldirigering. Liksom hos oss betonas starkt, att folklivsforskningen både ifråga om källmaterial och metoder anknyter såväl till historieforskning som socialvetenskaper. I kapitlet ingår ett avsnitt av Heilfurth där också nämnes, att man i Sverige har en jämförande forskning på regional bas med både sociologisk och historisk orientering. Man förbinder där, skriver Heilfurth, på ett meningsfullt sätt fält- och arkivforskning och tillämpar en produktiv kombination av funktionalism och strukturalism (s. 89).

I kapitlet om "föremålskulturen" i Mellan- och Östeuropa framhåller Wiegelmann inledningsvis, att den östeuropeiska terminologiska uppdelningen i "etnografi" för den materiella kulturen och "folkloristik" för den muntliga främst är av orienterande värde. En klar skillnad mellan vad som är materiell och muntlig eller andlig kultur är omöjlig att uppdrä (s. 97). I föreliggande arbete är folkdiktningen icke medtagen.

Genom impulser från bland annat museer, språk- och agrarforskning hade föremålsstudierna ett uppsving i Tyskland under 1900-talets tre första årtionden med en upprepning omedelbart efter andra världskrigets slut, då ett antal betydelsefulla arbeten utkom. Men genom negativt inflytande från sociologi och antropologi har, konstaterar Wiegelmann, en viss stagnation härutinnan inträtt i Västtyskland de senaste åren. Den fortsatta forskningsrapporten är disponerad efter föremålsgrupper: hus och

inventarier, klädedräkt, näringsmedel, arbetsredskap och folkkonst.

Efter detta avsnitt återkommer författaren till övergripande synpunkter närmast gällande de olika stadierna i utvecklingen. Endast enstaka arbeten härom föreligger, som exempel nämner Wiegelmann Paul Lesers om plögen och Dag Trotzigs om tröskredskapen. Med dessa exemplifierar han också två viktiga drivkrafter för förändringarna: kulturinflytanden och konjunkturerna. Men vad Wiegelmann ytterst efterlyser är en samlad översikt och han skisserar själv följande nydaningsperioder: 11- och 1200-talen, ca 1550–1620, ca 1750–tidigt 1800-tal, 1870–1914 och 1950–1975.

Genom det starka kontinentala inflytande Skandinavien varit utsatt för får vad som ytterligare säges om innovationscentra och reliktområden också ett intresse för oss. Med långt perspektiv sammanställer Wiegelmann till tid och rum förändringar och kvardröjande. I tidig medeltid var Väst- och Sydvästeuropa ett expansionsområde för nyheter på grundval av kvarlevande romerska och keltiska traditioner. Senare gav stadsgrundandet starka impulser, som dock verkade olika i norr och söder: i Nordtyskland en intensifiering av jordbruket (de nya städerna behövde livsmedel), i Sydtykland en urbanisering av byarna ifråga om hantverk och borgerlig livsföring. Under 1500-talet ändrades den geografiska bilden och från och med 1600-talet låg Europas nyhetscentra definitivt i norr; då hade världshandeln fått sin tyngdpunkt i England och Holland.

Matthias Zenders huvudbidrag har rubriken Tro och sed, fest och lek. Gentemot den kritik som yngre tyska forskare framfört mot uppräknings- och folklivets enskilda företeelser, alltså en mera handboksartad framställning, inskräper Zender, att en forskning ju heller inte kan existera utan faktamaterial. Men i en introduktionsbok som denna har det dock främst gällt att framlägga problem och visa på utvecklingslinjer. Inledningsvis lämnar Zender en snabbgenomgång av familjelivets och årets märkespunkter men med blicken främst riktad på förändringar och med kritiska inslag. Ett exempel härpå är Nikolausbruket, där Zender polemiserar mot Karl Meisens uppfattning att dessa utslutande skulle uppkommit ur legendspelet: redan skillnaden mellan bruket i katolska

och protestantiska områden borde varnat Meisen för hans förhastade slutsatser. De protestantiska Nikolausbruket visar tydligt, att de är rester av äldre folkliga vinteruppståg.

Hithörande problem behandlas också i avsnittet Kontinuitet och förändring och gäller frågeställningar som är aktuella för olika historiska discipliner. Filologer och arkeologer har t. ex. sysslat med frågan om vilka hedniska gudar som lever vidare i olika helgongestalter. Vi vet nu, skriver Zender, att sådana sammanhang blott finns i undantagsfall, men även att den kristna helgonkulten inte vore tänkbar utan den antika hero- och demontron. I allmänhet föreligger också vid kvardröjande, likartade former betydande förskjutningar ifråga om innehåll, funktion och geografisk utbredning. Frågan om kontinuitet kan dock inte negligeras. Zender nämner som exempel, att Rhenlandets kultur inte fått sin nuvarande form om inte seklers romarvälde präglat människor och landskap. Utforskningen av kontinuitet och förändring är grundläggande också för ett studium av nutiden.

Vilken uppfattning man än kan ha om det berättigade i att en så betydande del av tillgängliga resurser i pengar och personal nedlagts för att åstadkomma stora atlasverk med utbredningskartor – det gäller Sverige likaväl som annorstädes – kan ingen tvekan finnas om att det erhållna resultatet bör utnyttjas så intensivt som möjligt. Det är också vad Zender gjort för Tysklands del genom sina många undersökningar av kulturgränser och spridningsvägar. Hans avslutande framställning i det här aktuella arbetet kan för ändamålet synas vara för stort i omfång, för begränsat till ämne och lokal (skyddshelgonens förekomst inom Rhenområdet). Men för att rätt uppfatta värdet härav gäller vad som ovan inledningsvis sagts om en introduktionsboks speciella karaktär. Den har främst till uppgift att åskådliggöra mål och metoder. Arbetssättets tillämpbarhet blir det väsentliga. Det valda ämnet har dessutom här sin särskilda fördel: ett rikt historiskt källmaterial står till förfogande.

Zenders kapitel slutar med ett avsnitt Grupp-speciella olikheter. Så länge folklivsforskningen koncentrerade sig kring bondekulturen uppfattades klass och traditionsformer inte som något problem, t. ex. bortsåg Mannhardt helt från hos vilka människor uppteckningarna hörde hem-

ma. Zender varnar å andra sidan för att överdriva olikhetens sociala bakgrund på bekostnad av lokalt betingade skillnader. Men han framhåller dock vikten av att man i en historiskt inriktad forskning särskilt studerar hantverkarnas liv, deras seder och fester och vilka negativa följder industrialismen här hade.

Den tyska introduktionen innehåller till sist en fem sidor lång sammanställning av arbetsuppgifter, författad av bokens redaktör. Genom uppgifternas mångfald och forskarnas fåtal måste, betonar Wiegelmann, ämnet inriktas på uppföljning och koncentration. Nödvändigt är att fortsätta de historiska undersökningarna av folkkulturen. Den nyaste tendensen att begränsa forskningen till en vid nutid betyder, att man i överdriven aktualitetssträvan offerar förut centrala och för samarbetet med övriga historiska ämnen oundgängliga forskningsfält. Genom att alltför snabbt ta upp ämnen som är aktuella inom andra fack åstadkommer man splittring och släpper tidigare teman som behövt ytterligare penetration. Överskridandet sker i riktning mot sociala och politiska problem. Det kan då bli svårt för utomstående och studerande att se vad som är ämnets kärna. Vidare är "européisk etnologi" inte bara en facketikett utan anger en arbetsinriktning. Ämnets kontaktytor för ett internationellt samarbete är många och stora.

Viktigt är visserligen, fortsätter Wiegelmann, att forskningsarbetet inordnas under generella teoretiska aspekter, men i ett historisk-empiriskt fack skall dessa grunda sig på konkreta analyser och befrämja dessa. "Ren teori" har vi fått nog av! Bland aktuella arbetsuppgifter har kultur-anpassningen genom tvångsförflyttningarna och gästarbetarna fått ökat intresse. Därigenom har också förståelsen växt för jämförbara processer i det förflutna, för arbets- och handelsvandringar och deras funktion i kulturförmedlingen. Genom masskommunikationernas betydelse i det urbaniserade samhället har de regionala och historiskt framväxta skillnaderna kommit i bakgrunden och de sociala olikheterna fått ökat intresse, något som också bör påverka de historiska studierna. De väl dokumenterade yngsta tidsfaserna ger möjlighet att noga studera förändringens mekanism och kan ge lärdomar och säkrare resultat beträffande det förflutna.

Vill man jämföra denna tyska lärobok med föreliggande svenska introduktionsböcker i ämnet måste man ha i minne att förutsättningarna för användningen är ganska olika. Undervisning och examina vid tyska universitet är annorlunda organiserade än vid de svenska. De svenska introduktionerna är närmast avsedda för det inledande studieavsnitt, som tidigare svarade mot "1 betyg" (nu "20 poäng") och som normalt beräknades ta en termin i anspråk. Någon motsvarighet härtill finns inte vid de tyska universitetet. Som en *inledning* synes den tyska läroboken med sin enorma läsmassa och sparsamma illustrering vara för stor, för kompakt och även för ensidig, eftersom ämnet också har andra principiella sidor som här ej medtagits, t. ex. frågan om förlagor och efterbildning. Men för *fortsatta* studier är boken även utanför Tyskland en värdefull tillgång. Den har undvikit det mångordiga "tyska" filosoferande, som ibland kan vara så svårt för en utländsk läsare att smälta. Att idealiskt sammanföra de tre författarnas bidrag har väl inte helt lyckats. Här finns både upprepningar och oregelbunden disposition. Men den vunna mångsidigheten ger ersättning för förlorad enhetlighet.

Sigfrid Svensson

Lena Johannesson: Den massproducerade bilden. Ur bildindustrialismens historia, AWE/Gebers. Stockholm 1978. 259 s., ill.

"Det finns mycket få bilder för folket men massor av bilder tillgängliga för folk". Denna tes framställer Lena Johannesson i sin nyutkomna bok med ovanstående titel. Hennes arbete är tillika det första mera påtagliga resultatet av forskningsprojektet "Bildens och bildkonstens kommunikationsproblem under 1800- och 1900-talen" vid Konstvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet. Medan projekttiteln ännu dras med det halvt värderande begreppet "bildkonst" har Lena Johannesson uppenbarligen påverkats av etnologernas icke-värderande kulturbegrepp och använder bara det neutrala ordet "bild". Med en sådan syn blir illustrationen på en begravningskaramell och söndagsskolans bildmärken lika intressanta studieobjekt som berömda konstreproduktioner.

Att förf. har ett etnologiskt sätt att se på bildobjekten framgår också av en kritisk kommentar till Nationalmuseets Düsseldorf-utställning 1976. Om denna kompletteras "med sviter av reproduktioner av dessa konstnärers målningar, så hade man gjort ett intressant inlägg i folkbildningshistorien" (s. 63).

Fastän Lena Johannesson inte särskilt ingående diskuterar bildernas kommunikativa funktion så är det just bilden som instrument och påverkningsmedium som intresserar henne. Samtidigt förklarar hon helt framt att hon är ointresserad av bildernas innehåll. Det skulle kunnat bli "en ganska hemsk skildring". Det tror jag nu knappast att det hade behövt bli. Men fördelen med den valda, inventerande uppläggningsen som omfattar allt från kistebrev och oljetryck till bokmärken, etiketter och affischer är uppenbar. Författaren visar härigenom vilka stora, obearbetade fält som det finns för samhällsorienterad bildforskning. Genom den breda bildfront som rullas upp får boken en programmatisk betydelse. Någon "inträngande analys av 1800-talets expansiva bildindustri" som baksidesreklamen talar om är den där emot knappast. Det bör väl snarast vara ett övergripande mål för projektet som sådant och kan självfallet inte förväntas av en första "forskningsrapport".

Men vad menar då Lena Johannesson med sin ovan anförda tes? Jo uppenbarligen att bildindustrin visserligen gjort bilder tillgängliga för breda folkskikt, men att den samtidigt egentligen bara prackat borgerliga bilder på folket. Bildindustrin har alltså aktivt gått in i en process som inneburit att de fattiga bara övertagit av de rika (Gesunkenes Kulturgut), vilket tidigare tog mycket längre tid. Kungens bild behövde nu inte bara sitta på slottsväggen utan kunde snabbt spikas upp också i kojan.

Oljetrycken är de bästa exemplen på att stora mästars verk genom bildindustrin också fick "konsumenter" i breda folklager. Med bildmaterial illustreras här det förborgligande av allmogen på landsbygden som Sigfrid Svensson tidigt pekat på med material från "föremålssidan". På liknande sätt som man hos allmogen imiterade de borgerliga möblernas faner i ädelträ genom oljefärgsådring spridde bildindustrin borgerliga bilder som var tillräckligt billiga för att kunna köpas av gemene man.

Oljetrycksfabrikörerna och andra bildfabri-

körer hade säker näsa för vad som passade köparna. Det finns rentav exempel på att de kunde producera oljetryck i dubbla versioner anpassade dels för en borgerlig, dels för en lantlig publik (W. Brückner, *Elfenreigen, Hochzeits-traum*, Köln 1974, s. 87 f.). Vem bilderna skapats för är dock inte lika intressant som vad det var som "gick hem". Och det är väl här som den framtida analysen borde sätta in. Ett studium av den massproducerade bildkonsten borde därför ske med ännu vidare referensramar än fabrikenas produktionsförteckningar. Vilken av all tänkbar konst var det som blev massproducerad eller reproducerades i de största upplagorna? Jag är övertygad om att det i denna process funnits en selektion. Och det är drivkrafterna bakom urvalet som det vore viktigt att komma åt. En stor del av motiven var religiösa och en deltagare i Uppsalaprojektet avser att behandla just dem. Man kommer alltså inte förbi bildinnehållet.

Bildindustrialismen är en stor och svåröverskådlig process. Vad vi inom svensk bildforskning hittills fått en viss översikt över är snarast det hantverksmässiga stadium som föregick bildindustrialismen. Lena Johannesson gör ingen distinktion mellan dessa produktionsformer utan medtar också kistebreven, som dock var handkoloretrade. Det är kanske lite oförsiktigt, ty just kistebreven – liksom 1900-talets pappersbonader, som hon snabbt berör på s. 101 – är alldeles uppenbart tillverkade direkt för en folklig köpekrets. Själv har jag (Rig 1974 s. 73–89) påvisat hur olika detaljer på ett och samma kistebrevsmotiv anpassats för att bli begripliga för köpare i olika tider och länder. Kistebrevsmakarna skiljer sig härvid föga från dalmålarna och de sydsvenska bonadsmålarna, som alltid tillrättalade sina bilder "för folket" i syfte att de skulle bli säljbara.

Vad som föranlett Lena Johannesson att också hänföra kistebreven till bildindustrin utom att de är massproducerade, är måhända att motivet i så stor utsträckning är lånade. "Man stjälar idéer och importerar klichéer." Undantaget är enligt Johannesson Lars Gullbransson i Varberg, som utmärker sig för ett personligt motivval och en helt personlig stil (s. 48). Som exempel avbildas ett kistebrev som föreställer en skräddare som lagar ett håll på byxorna till en kund. Men det är ett dåligt exempel, ty just detta kistebrev har en förlaga som heter "Nürn-

bergerskräddaren" och i Neu-Ruppin trycktes det också med svensk text (exemplar i KB). Detsamma gäller om Gullbranssons bild av "Fru von Sump född Kaffetörst" (*Kulturens årsbok* 1977 s. 68 ff).

Att utvecklingen inte alltid inneburit att kistebrevsmotiven överfördes i modernare teknik utan att riktningen också kunnat vara den motsatta finns det ytterligare exempel på. Rasks i Växjö omvandlade 1840 en tysk färglitografi (det s.k. brännvinssällskapet) till ett enkelt handkoloretrat kistebrev. Behovet av nya bildmotiv ökade, men den tekniska utvecklingen i Sverige hängde inte med. Lösningen på detta problem blev bildimport och de flesta massproducerade bilder i litografiskt utförande i vårt land – och samtliga i oljetryck – är importerade. Förf. har därför tvingats långt utanför de nationella gränserna i sina bildstudier och bl. a. dragit nytta av den vitala tyska bildforskningen.

Framförallt i Neu-Ruppin upptäckte man att Skandinavien var en god marknad och tryckte därför färglitografier i stora upplagor med både dansk och svensk text. Den av förf. nämnde P. A. Huldberg i Stockholm hade sin främsta betydelse inte som kistebrevstillverkare utan som importör av bildtryck och hans verksamhet vore värd en särskild studie. Ett annat produktionscentrum som spelade stor roll också för marknaden i Sverige var E. G. May i Frankfurt am Main. Som exempel på hans produktion avbildar Lena Johannesson ett oljetryck som föreställer "Mannens sociala stånd" (1897). Men det är ingalunda så att den framgångsrike bildfabrikanten gjort "en samhällsstege av det gamla motivet med ålderstrappan". Som jag nyligen visat (*Varbergs museums årsbok* 1978) har "ståndstrappan" ikonografiska traditioner som går långt bakom May i Frankfurt. Det är en detaljmärkning, men den visar hur svårt det är att säga något om motiv som inte är specialstuderade. Och även om Lena Johannesson inte primärt är intresserad av bildinnehållet klarar hon sig inte utan illustrationer. Det är även dessa som bidrar till bokens levande och intresseväckande form.

Till de prisvärda ansatserna i Lena Johannessons bok hör också försöken att se industrialismens bilder i ett helhetssammanhang. När hon kommer in på "nipseriet" dvs de små konstföremålen av gips och porslin som såldes av kringvandrande italienare under 1800-talet kommer

jag att tänka på en studie av Anniken Thue i Gamle Bergen årbok 1975, vilken just visar vad denna typ av prydnader betydde i klunketidens dukkehjem. Anniken Thuess utgångspunkt är de konkreta rumsinteriörerna, dvs helheterna. Och därmed anlägger hon – fastän konsthistoriker – ett mera etnologiskt betraktelsesätt än som är möjligt för Lena Johannesson, som hela tiden rör sig på makroplanet och med fabriker-
nas utbud i stället för att undersöka vad man inom olika samhällsmiljöer valde av detta utbud (av bokproduktionen var det definitivt inte bondepraktikan, en myt som förf. vidareför trots att den avlivades redan i Folkliv 1943–44 av Sigfrid Svensson). Det är här etnologernas insats behövs, om bilden skall studeras inte bara som tidsspegel utan också som instrument, som påverkningsmedel. Lena Johannesson är medveten om problematiken (s. 238 f.) men tycks inte ha sinne för bildernas betydelse för "en enskilt kännande eller reagerande människa" trots allt intresseväckande som hon inledningsvis säger om sin egen barndoms bildupplevelser (s. 10).

Lena Johannessons bok är – kanske beroende på den pedagogiska biavsikten – rik, nästan överrik på infallsvinklar. Man har en känsla av att en hel forskargeneration skulle ha sysselsättning med att analysera det bildmaterial hon pekar på. Inte minst från etnologiskt håll bör man med stort intresse följa den fortsatta verksamheten inom Uppsalaprojektet, vilket f.ö. också har en medarbetare från Lund.

Nils-Arvid Bringéus

Agneta Boqvist: Den dolda ekonomin.

En etnologisk studie av näringsstrukturen i Bollebygd 1850–1950. English summary. Diss. CWK Gleerup. Lund 1978. 148 s., ill.

Under de senaste åren har nordiska etnologer och socialantropologer bedrivit en intensifierad forskning kring människornas försörjningsmöjligheter inom marginella miljöer eller s. k. utkantsområden, där näringsresurserna är svaga.

Rec. är ett sammandrag av recensentens anförande som fakultetsopponent vid disputationen i Lund den 18 maj 1978.

Man kan här följa en förändringsprocess, som består i att tidigare näringar alltmer avvecklats. Om några alternativa försörjningsmöjligheter inte uppstått, har områdena avfolkats mer och mer.

Förutom Agneta Boqvist har etnologen Orvar Löfgren och socialantropologen Carl-Gustaf Thornström i var sin nyutkommen doktorsavhandling studerat utvecklingen inom en bestämd utkantsmiljö i ett längre tidsperspektiv (O. Löfgren: Fångstmän i industrisamhället. En halländsk kustbygds omvandling 1800–1970, 1977; C.–G. Thornström: Bakom stagnationen. Lokalsamhället och omvärlden i en svensk skärgårdsby 1500–1975, 1978). En nyhet består i att dessa undersökningar sätter hushållen som produktionsenhet i centrum i stället för enskilda näringsgrenar.

Boqvist behandlar hushållens sammansatta näringsmönster inom Bollebygds härad i sydvästra Västergötland med tonvikt på den skogsdominerade socknen Töllsjö. Emedan sådana småsysslor vid sidan om jordbruket som slev- och visptillverkning knappast avsatt några spår i arkivaliska källor av statistisk art (främst kyrkoböckernas och mantalslängdernas yrkesbeteckningar) har undersökningen erhållit titeln "Den dolda ekonomin". Med tanke på den röda tråden i avhandlingen skulle man även kunna använda beteckningen "Den sammansatta ekonomin". I likhet med vissa andra forskare har författarinnan benämnt en sådan komplex försörjningsform mångsyssleri. Detta ger emellertid lätt intrycket av en viss planlöshet, varför termen näringskombination är att föredra.

Agneta Boqvist tar sin utgångspunkt i det faktum att folkmängden i Bollebygd ökade kraftigt under 1800-talet. Trots de knappa jordresurserna förekom det en förhållandevis ringa emigration och utflyttning till tätorter. Detta kunde ha relaterats till att emigrationsforskare visat, att andra västsvenska orter med liknande knappa yttre förutsättningar som i Töllsjö uppvisat en betydligt högre emigrationsintensitet (Eric De Geer: Emigrationen i Väst-sverige i slutet av 1800-talet. Om orsakerna till den varierande regionala fördelningen, i Utvandring, red. av A.–S. Källemark, 1973). Vad kan detta bero på? En central frågeställning måste bli att ta fasta på vilka krafter som hållit människorna kvar på hemorten trots minskade förutsättningar att kunna livnära sig där. Förf.

vill visa, att människorna kunde stanna där tack vare framväxten av ett komplext näringsmönster. Man kan säga, att de ekonomiska förklaringarna bakom valet av bosättningsort och sysselsättning dominerar, medan betydelsen av hemortens mera dolda sociala värden i form av gemenskap med grannar och släktingar osv. inte diskuteras. Mina stickprovsintervjuer i Töllsjö har lämnat flera upplysningar om vilka täta kontakter i vardag och högtid som förekommit mellan hushållen och hur man upplevt sig tillhöra ett kollektiv. Dessa värden gick man ju miste om när man flyttade från orten.

För att förstå bakgrunden till att det sammansatta näringsmönstret kunde utvecklas får förf. vidare beakta vilka resurser i närmiljö och omvärld som främjade uppkomsten av en sådan komplex näringsform. Mot detta måste man ställa de begränsningar som varit hämmande och motverkat befolkningens möjligheter att stanna kvar. Med tanke på att studien omfattar en längre tidsperiod gäller det att ta fasta på hur dessa styrfaktorer i närmiljö och omvärld (resurser och begränsningar) förändrats i tidsplanet. Hur kan sådana förändringar i sin tur bidra till att förklara att vissa näringsgrenar försvunnit under undersökningsperioden och andra tillkommit? Man bör söka belysa spänningsförhållandet mellan krafter i omgivningen som främjat respektive hämmat förändringar. Hur påverkar dessutom den personliga (psykologiska) beredskapen, t. ex. beroende på ålder, villigheten att acceptera nya näringsgrenar respektive strävan att hålla fast vid de tidigare även när det givits nya yttre förutsättningar?

I det följande avser jag att granska några av författarinnans resonemang, främst rörande drivkrafter bakom näringsmönstrets utformning under perioden 1850–1950.

1) Först vill jag något diskutera hur relevant denna *avgränsning i tiden* är. Den befolkningsökning som författarinnan utgår ifrån, började på allvar redan vid 1800-talets början (fig. 3, s. 20). För att kunna studera det stigande folktalets inverkan på sättet att försörja sig under hela förändringsprocessen skulle undersökningen rimligen ha börjat vid denna tid. Materialförekomsten har emellertid dikterat författarinnans val av bakre tidsgräns. Det saknas nämligen länsmansrapporter före 1850. Då det inte varit

möjligt att följa förändringsprocessen från början, kan man enligt min mening även argumentera för att undersökningen hade startat vid tiden kring år 1900. Sammansättningen av näringsmönstret genomgick nämligen inte några större förändringar mellan 1850 och 1900 – främst med undantag för möbelhandverket och laggkärlstillverkningen – varjämte källäget inte tillåter ett studium av en del småsysslor i komplext förrän fr. o. m. 1900-talets början, dit man når med intervjuerna.

Om den bakre gränsen framflyttats, borde man å andra sidan ha kunnat följa utvecklingen inom området fram till nutiden i stället för att sluta strax efter andra världskriget. Förf. motiverar sitt val med att förutsättningarna vid denna tid hade ryckts undan för den tidigare näringskomplexiteten. När man sätter hushållen och deras försörjning i centrum, vill man få veta vilka alternativa försörjningsmöjligheter som stod till förfogande då den tidigare ekonomiska grunden försvunnit. Hur har människorna upplevt sin situation och vad förhindrade en utflyttning? För att få en mera mångsidig bild av utvecklingens konsekvenser borde man inte enbart intervjua sådana som stannat kvar trots försämrade utkomstmöjligheter utan även dem som lämnat hemorten. Denna senare kategori har författarinnan genomgående lämnat åsido, även i de intensiva hushållsstudierna i Morjhults by. En intressant fråga gäller hur dessa människor utifrån förutsättningarna i närmiljö och omvärld resonerat och motiverat sitt ställningstagande. Man kan hoppas, att förf. senare får tillfälle att studera vilka krafter som styrt utvecklingen mot pendling och inflyttning (återflyttning), som enligt mina informanter blivit ett viktigt inslag i Töllsjö under senare år. Varför vill man bo i denna miljö? Vilka värden (sociala, ekonomiska, natur osv.) upplever man där i motsats till i tätorterna?

2) När Boqvist söker förklara vilka *främjande faktorer* som styrt utvecklingen av det komplexa näringsmönstret under 1800-talet, framhäver hon betydelsen av den framväxande industrialiseringen i *omvärlden*. Bland industriarbetarbefolkningen uppstod efterfrågan på sådana varor som möbler och husgeråd, vilka man tidigare tillverkat själv. En bestämd marknadsbildning och införandet av penningekonomi i stället för naturhushållning skulle alltså ha varit

centrala drivkrafter. Då borde det enligt min mening vara möjligt att skaffa sig ekonomisk vinst vid avyttringen av de olika trähantverksprodukterna. Den centrala betydelsen hos en sådan marknadsinriktad penningekonomi motsägs emellertid av att tollsjöborna enligt samstämmiga vittnesbörd från mina meddelare ännu en bra bit in på 1900-talet inte tillverkade sina produkter på beställning i förväg och inte fick ersättning i pengar utan idkade byteshandel med lanthandlanden. Med undantag främst för de mera besuttnas timmer- och möbelförsäljning saknades det tydligen förutsättningar för ekonomisk vinst. Tack vare hantverket kunde man skaffa sig de nödvändigaste förnödenheterna för det dagliga uppehållet hos handlanden men knappast mer. Denne försökte såvitt möjligt ta emot de produkter som invånarna i bygden kom för att avyttra, men han kunde själv inte bli av med dessa varor genast utan fick ofta ha stora lager. Möjligheten att erhålla vinst i någon större skala uppstod tydligen först genom textil förläggarverksamhet på 1910-talet och massproduktion av fisklädor fr. o. m. 1920-talet.

Eftersom flertalet hushåll långt fram i tiden knappast fått någon ekonomisk vinst av sitt hantverk utan främst kunnat täcka de livsnödvändiga behoven, ställer man sig frågande inför förf:s markering av att tollsjöborna var "ett ganska välmående folk". Av äldre meddelare har jag fått uppgifter om hur knapp försörjningen i själva verket varit. För att man skall kunna tala om välmåga måste inkomsterna och tillgångarna rimligen täcka mer än hushållens nödvändiga utgifter, det s. k. existensminimum.

3) Av *faktorer i närmiljön, som främjat framväxten av ett komplext näringsmönster*, har Agneta Boqvist säkerligen med rätta framhävt skogens centrala betydelse som råvarutillgång för såväl besuttna som obesuttna. Men var den ganska magra jorden en så obetydlig resurs som hon tycks mena? Enligt min uppfattning får man inte fästa sig enbart vid att de ringa jordarealerna inte lämnade några varor att avyttra. Produkterna för egenkonsumtion kan vara lika centrala, när man lever med knappa ekonomiska ramar. Intervjupersoner i Töllsjö har betonat vilken väsentlig tillgång det var inte minst för torparhushållen att vid sidan av hantverket kunna föda åtminstone en ko. På så vis behövde

man varken köpa mjölk eller smör under den största delen av året, vilket ju hade varit nödvändigt, om man saknat jord eller flyttat till en tätort. Tack var en sådan mera dold ekonomisk resurs kunde man klara sig på lägre inkomster. Även den starka hemmansklyvningen i Töllsjö talar för det värde man har satt på innehavet av en jordbit. Denna uppfattning får ytterligare stöd av flera tidningsartiklar, som författarinnan hänvisat till. Dessa innehåller intervjuer med äldre, nu döda bollebygdsbor, vilka ofta framhävt den vikt men lagt vid att kunna nyodla mer och mer av den magra jorden. För att få en mångsidigare bild av jordinnehavets betydelse för näringskombinationen hade Boqvist kunnat förlägga åtminstone någon av de tre intensiva hushållsstudierna i Morjhults by i Töllsjö till Bollebygds eller Björketorps socknar, som präglades av större jordarealer och bördigare jordmån.

Om det i någon närliggande tätort hade funnits avsättning för sådana produkter som mjölk, potatis, frukt och grönsaker, hade tollsjöborna antagligen kunnat satsa på ett ännu intensivare utnyttjande av de små jordresurserna genom att även inrika sig på avsaluproduktion. Så har nämligen visat sig vara fallet inom utkantsmiljöer i bohuslänska kustbygder präglade av motsvarande knappa jordresurser som i Töllsjö. Småbrukarna har kunnat utnyttja efterfrågan på jordbruksprodukter i närliggande kustsamhällen och därför inte varit så beroende av olika biinkomster.

4) Bland *krafter, som motverkat* ett upptagande av *nya näringsgrenar* i Töllsjö, märks de oskrivna reglerna för arbetsdelning mellan könen. Agneta Boqvist har sökt finna förklaringar till att man inom marginella miljöer vågat bryta mot sådana regler. En tes, som ingående diskuteras, tar fasta på att ju centralare en näringsgren är på orten desto lättare kan man avvika från gängse regler för arbetsdelning utan att riskera sanktioner. Det material som redovisas i avhandlingen, talar emellertid för en inskränkning i tesens räckvidd genom att den huvudsakligen synes gälla männen. Kvinnorna däremot hade tydligen inte lika lätt att tränga in på männens områden. De kunde knappast syssla med varken möbel- eller slevtillverkning hur centrala dessa näringar än var. Denna iakttagelse kan även appliceras på västsvenska maritima mil-

jöer, där kvinnorna i stort sett varit utestängda från fisket, som gav hushållen den primära avsaluinkomsten. Reglerna för arbetsdelning vidmakthölls genom hot om övernaturliga sanktioner. Att fisket omgärdats med sådana stränga regler för arbetsdelning får ses inte minst mot bakgrund av de osäkerhetsmoment i form av utebliven eller minskad fångst som motsats till inom hantverket hotade inom denna näringsgren. Vid hantverket rådde en helt annan trygghet att erhålla avsaluprodukter i utbyte mot arbetsinsatsen. Denna skillnad kan utgöra en av förklaringarna till att man inom hantverken inte ansåg sig behöva tillämpa en så strikt arbetsdelning utan vid behov kunde bryta mot gällande regler. Den större produktionstryggheten har uppenbarligen varit en av anledningarna till att man här inte behövt manipulera med övernaturliga krafter. Hotet från dessa skulle annars ha kunnat motverka regelbrott.

På liknande sätt som omgivningens regler för arbetsindelning har människans ålder visat sig inverka på beredskapen att acceptera en ny näringsgren. Detta framgår tydligt, när enbart yngre människor, såväl män som kvinnor, på 1910-talet upptog den mera lönande maskinella hemstickningen.

5) Vid granskning av de *källor* som undersökningen bygger på, noteras, att förf. inte kunnat nyttja något enhetligt basmaterial utan har måst bygga på uppgifter från ett flertal källkategorier, å ena sidan samtida skriftligt material (bouppteckningar, rättegångsprotokoll, mantalslängder, kyrkoböcker, sockenstämmoprotokoll, länsmansrapporter) och å andra sidan tidigare gjorda uppteckningar och ett antal egna intervjuer med bollebygdsbor. Hon har visat en stor iver att spåra uppgifter i dessa skilda materialtyper, även om jag kan komplettera bilden med hjälp av några andra källkategorier, som visat sig innehålla relevanta upplysningar (af-färsböcker hos lanthandlaren i Töllsjö, präster-nas ämbetsberättelser, handlingar i förläggarsarkiv och samlingar av tidningsklipp förvarade på Göteborgs landsarkiv samt ett antal uppteckningar i Varbergs museums arkiv och Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala).

De samtida arkivaliska källorna används med källkritisk medvetenhet. Däremot har källvärdet hos uppteckningarna i musei- och folklivsarkiven liksom hennes egna intervjuer inte disku-

terats. För de senares del skulle man vilja veta efter vilka kriterier som meddelarna valts, vilken ålder och vilket kön de företrätt samt inte minst vilka frågor som hon ställt. Frågelistan kunde ha publicerats jämte en redogörelse för hur intervjuerna utförts. Har några andra frågor ställts till medlemmarna i de tre intensivundersökta hushållen i Morjhult än till övriga informanter?

Det är vidare önskvärt att få upplysning om hur villiga intervjupersonerna varit att lämna uppgifter och vad de kunnat uppleva som mera känsligt att beröra. Boqvist omnämmer mera i förbigående i en not (s. 132) att hon stött på svårigheter att erhålla vissa informationer – såsom när manliga meddelare ogärna velat vidkännas att de utfört den ännu vid intervjuutläppet specifikt kvinnliga sysslan att mjölka korna. Här bör man söka förklara vad som ligger bakom en sådan ovillighet. Intervjuaren måste enligt min uppfattning göras medveten om att intervjupersoner inte lösgör sig från rådande normer och sanktioner i sin miljö, utan dessa kan komma att tjäna som en hämsko på informationsflödet. Om informantens normbrott, såsom att han mjölkat korna, blir kända i omgivningen, kan han hotas av sanktioner i form av utfrysning och minskad social prestige. Därför kan man räkna med att fler män än som uppgivits i intervjuerna verkligen sysslat med mjölkning.

6) Som sista punkt skulle jag vilja efterlysa en diskussion kring vilken *mera allmän räckvidd* som avhandlingens resultat, baserade på en bestämd lokal miljö, äger. Möter man här några mönster, som återfinnes inom andra motsvarande miljöer? Hur kan man genom sådana komparativa analyser få hjälp med tolkningen av de bakomliggande styrfaktorerna? Förf. hade kunnat relatera det sammansatta näringsmönstret i Töllsjö till de rön som etnologiska, socialantropologiska och sociologiska undersökningar av olika utkantsmiljöer redovisat, inte minst beträffande norska kustbygder präglade av näringskombination mellan fiske/sjöfart och jordbruk (se t. ex Ottar Brox: *Komparativ analys av marginella lokalsamhällen*, 1978; temanummer om maritim kultur, speciellt bidragen av etnologerna Johan Kloster och Karl Ragnar Gjertsen, i tidskriften *Dugnad* 1977: 2–3, vidare Heimen 1976: 1 samt temanummer om regionalsocio-

logi i tidskriften *Sociologi* idag 1977: 3, jfr. även Göran Rosander: *Peddling in the Nordic Countries*; *Ethnologia Europaea* IX: 2, 1976 och där anförd litteratur om undersökningar av andra hantverksområden). Av dessa framställningar att döma tycker man sig märka flera gemensamma drag mellan de skilda marginella miljöerna.

Som slutomdöme vill jag framhålla, att Agneta Boqvist behandlat ett centralt och aktuellt ämnesområde. Hon förtjänar ett erkännande för sina försök att tolka bakgrunden till det sammansatta näringsmönstret. De komplexa sammanhangen är svåra att till fullo förstå, och uppenbarligen bör man inte isolera olika styrfaktors inverkan från varandra utan i stället pröva om inte flera mekanismer i närmiljö och omvärld samverkat till att underlätta respektive försvåra hushållens försörjningsmöjligheter. Vid studier av utkantsmiljöer har etnologiska forskningsresultatet visat sig kunna bli direkt användbara i samhällsdebatten.

Anders Gustavsson

Ulf Beijbom: Släkt- och hembygdsforskning. Natur och kultur. Stockholm 1978. 160 s.

Det är egentligen till tre olika intressegrupper som docent Ulf Beijbom vänder sig i sin handledning i "släkt- och hembygdsforskning". Det är först släktforskaren, som inriktar sig på individen och dennes anknytning till andra individer. Det är vidare hembygdsforskaren, som intresserar sig för kollektivet, där individerna endast utgör färgklickar i mönstret av livet i byn, socknen eller landskapet. Någon gång kan det hända att en skicklig släktforskare vidgar blicken till att skildra de enskilda ödena i det omgivande samhällets liv och utveckling. Ett föredömligt exempel är Olof Palmes lysande verk om Slakten Palme (1917).

Förf. är chef för Emigrantinstitutet i Växjö, och därför är det helt naturligt att han velat tillgodose även dem som intresserar sig för utvandringen från Sverige. Emigrantforskaren sysslar liksom genealogen främst med de enskilda individerna. Emigrationsforskarens målsättning liknar mera hembygdsforskarens, han vidgar perspektivet och betraktar utvandringen som en samhällsföreteelse.

Nu har förf. i en enda volym samlat de upplysningar och råd som dessa olika forskare kan behöva, inte minst på nybörjarstadiet. Det kan synas djärvt att så sammanföra de tre olika grupperna, men förf. har på det hela taget lyckats väl i sitt företag. Det förhåller sig ju också så, att alla tre grupperna sysslar med delvis samma material, fastän från olika synpunkter. Motivet för denna uppläggning av boken framgår av de "studieanvisningar" som avslutar den. Handledningen är avsedd för en tänkt studiecirkel med nio sammankomster.

Förf. börjar med en kort men instruktiv skildring av den svenska hembygdsforskningens historia alltifrån Olaus Magnus och göticismen över Linné och romantiken, Hyltén-Cavallius och Hazelius fram till den nu så blomstrande hembygdsrörelsen. Härtill ansluter sig ett kapitel om historieforskningens vidgade intresse från enbart politisk historia till nutidens intensiva utforskning av själva samhället ur ekonomiska, sociala och religiösa synpunkter.

Efter ett i detta sammanhang viktigt kapitel om "källmaterialet" och de arkiv, där detta finns bevarat, redogör förf. för den enskilde släktforskarens väg till källorna och de svårigheter som där möter honom: att finna rätt på det avgörande materialet, att tyda den äldre handstilen, den s.k. tyska stilen, och framför allt att ständigt öva den nödvändiga källkritiken.

En betydande svårighet för nybörjaren i arkivforskning har förf. glömt att omnämna. Det är de latinska yrkesnamn och äldre liturgiska termer som så ofta förekommer i de äldre kyrkoböckerna. Dem har nog "Medelvensson" (förf:s egen term) svårare att bemästra än den s.k. tyska stilen. Det är säkert få släktforskare i våra dagar som vet att en holitor är en trädgårdsmästare och propinator en gästgivare eller att Kårasöndag avser 5 sönd. i fastan och att Mormässan infaller 8 september. Dessbättre finns det i båda fallen en utmärkt – och billig! – "hjälpreda vid arkivforskning", som utgivits av Kyrkohistoriska arkivet i Lund. Det är Bror Olssons Latinska yrkesnamn i äldre svenska urkunder (1950) och Bengt Strömbergs Liturgiska termer i äldre svenska urkunder (1953).

Med rätta har förf. flera gånger betonat vikten av källkritik och lämnat upplysande exempel därpå. På samma sätt som ovan beskrivits har förf. sedan redogjort för var nånstans hembygdsforskaren har att söka sitt källmaterial,

sovra detta och utöva källkritik.

Det sista kapitlet i boken ägnas åt "den okända släkten", dvs utvandringen till Amerika. Detta område behärskar förf. suveränt och ger en god och klar sammanfattning av källmaterialet såväl i Sverige som i Förenta staterna. Han kan därvid bygga både på egna forskningar och på den rika litteratur som framkommit inte minst genom det s.k. Uppsalaprojektet om emigrationen.

Hela arbetet präglas av klarhet och överskådlighet med talrika rubriker till stöd inte minst för det tänkta grupparbetet. Framställningsformen är populär och konkret – man möter både "Medelvensson" och "kunglige Lundqvist från Minnesota" – men samtidigt vårdad.

Avslutningsvis ges några korta litteraturhänvisningar – tyvärr saknas där en del förf. som citerats i texten –, en förteckning över för ämnet viktiga arkiv samt ett (dock inte fullständigt) kombinerat person- och sakregister. I fråga om "viktigare arkivinstitutioner" (s. 62 ff. och s. 154) har förf. förbisett Kyrkohistoriska arkivet i Lund, vars material är av stort intresse för alla de tre forskargrupperna. Där har över 5 000 sagesmän (varför använder förf. den engelska termen "informant" i stället för den gamla vordertagna svenska?) berättat om sitt hem och om livet i byn och i socknen – allt sådant som inte finns bevarat på annat håll.

Eftersom det här är fråga om en studiebok för nybörjare inom forskningen, är det viktigt att sakuppgifterna är riktiga. Några små onöjaktigheter må därför påpekas (till tjänst för nästa upplaga!): s. 12 Olaus Magnus verk utkom inte i "22 band" utan i ett band, som efter tidens sed var indelat i 22 "böcker", s. 15 landshövdingeinstitutionen tillkom inte "på Gustaf II Adolf tid" utan genom 1634 års regeringsform, s. 22 Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige är inte stödorganisation för Kulturen i Lund utan är museets ägare, s. 36 riddarhuset som institution tillkom 1626 (inte 1625), s. 100 står Bergveda (läs: Bergunda).

Sammanfattningsvis kan sägas att Ulf Beijboms handledning är en outhärlig hjälpredda för nybörjaren och en mycket läsvärd översikt för den som hunnit längre i forskningen.

Hilding Pleijel

Byggnader och kulturmiljöer i Västernorrland. Länskommittén för Byggnadsvårdsåret i Västernorrlands län. AB Svensk Byggtjänst. Stockholm 1977. 407 s., ill.

När jag första gången kom till Sundsvall någon gång i början av 1940-talet, var jag väl hemmastadd i Sveriges största proletärstad Göteborg. Ändå tyckte jag, att bebyggelsen utmed järnvägen, när man kom söderifrån till Njurunda, var skrämmande. Fabriker och rök, arbetarebaracker, nedsliten, formlös och oreglerad bebyggelse var det överväldigande intrycket.

Jag insåg inte, att jag färdades genom ett av landets äldsta och märkligaste industriområden i modern tid med en hetsig och ojämn utbyggnadstakt, där arbetstillfällen och arbetslöshet hade växlat med nyrikiedom, utsugning och ekonomiska katastrofer.

Så kom man in till centrum och vandrade genom den märkliga Stenstaden, också den ett resultat av en katastrof. Den starka kontrasten mellan den omgivande arbetarebebyggelsen, Lars Alins trästad utmed Selångerån och detta arkitektoniska centrum var en lika överraskande upplevelse.

Denna första minnesbild av resan till Sundsvall lever upp på nytt, när man läser *Byggnader och kulturmiljöer i Västernorrland*, ett resultat av byggnadsvårdsåret 1976.

I en utomordentlig uppsats av Göran Lindahl får man just förklaringen till den säregna utformningen av bebyggelsen i Sundsvallsområdet. Men man får också en ingående skildring av bebyggelseutvecklingen i länet tiderna igenom. Dessa successiva förändringar på olika ställen i vårt land har väl skildrats många gånger, men här får man veta mycket om bakgrunden, om orsakerna till den pågående förvandlingen. Detta är sällsynt. Det är också en sällsynt förklarande artikel.

Det är naturligt, att Göran Lindahls bebyggelsehistoriska översikt, blygsamt kallad skiss, bildar upptakten till en rad skildringar av olika kulturmiljöer inom länet.

Bo Hellman avslutar sin mångåriga verksamhet som landsantikvarie med en skildring av de monument och objekt, som sedan gammalt har ingått i det kulturminnesvårdande arbetet. Han tar fram Ytterlännäs kyrka, som 1850 räddades på ett så märkligt sätt av en enhällig socken-

stämma, och som nu hör till länets märkligaste kulturminnen. Men Bo Hellman når i sin redogörelse genom tiderna ända fram till vår egen tid med ett annat monument, den väldiga sulfutfabriken Svanö, byggd 1906, nedlagd 1966, rivet 1977. Var också detta ett monument, som skulle räddas, frågar han, och menar att detta vore helt orealistiskt. Men här går meningarna isär. Ständigt återkommer frågan, vad skall vi bevara, och svaren är olika.

Hur svåra dessa frågor är, och vilka verkliga problem, som är förknippade med bevarandet, demonstrerar John Sjöström med sin rika erfarenhet från modernt gestaltande. I Ådalen 1975 ställer han ett typiskt svenskt problem på sin spets: nödvändig förändring av våra livsvillkor och priset för detta, förlorade kontakter med det förflutna.

Denna uppsats kan jämföras med Göran Lindahls. Även här får vi en förklaring till de förändringar, som industri och ekonomiskt framåtskridande medför, liksom de problem och frågor, som detta ställer för bevarandet. Sjöström pekar på en rad faktorer, som ofrånkomligt förändrar bygden, och som man drabbas av, när man gör ett från nybildningen isolerat kulturhistoriskt urval. Trafiken är ett sådant exempel hämtat från Kramfors. "Intill den tungt belastade vägen kan varken butiker eller bostäder leva vidare."

Men Sjöström visar också, hur en successiv förnyelse av gamla områden kan ge realistiska resultat. Kejsarstaden i Bollstabruk är ett exempel. Denna upprustning har genomförts i kommunal regi och visar, att äldre bebyggelse kan ha stora funktionella värden i dagens samhälle.

Många av dessa svåra problem koncentreras till städernas centrum. Då är det också naturligt, att Sundsvall med Stenstaden kommer med i en bok som denna. Här har Hans Schlyter verkat länge och entusiastiskt som stadsarkitekt. Han har lagt ned ett lika omfattande som målmedvetet arbete för att visa de värden, som finns i denna för Norrland unika stadsbildning.

Han skildrar den intressanta saneringen av det stora kvarteret Mercurius, där stockholmsarkitekten Gustaf Hermansson bland andra var verksam. Schlyter tackar kommunen, statliga organ och länsstyrelsen för värdefulla insatser. Här bör Hans Schlyter tackas för ett oförtröttligt arbete, som nu kommer kommunen och länet till godo.

Länsarkitekten Birger Åström tar också upp stadsbyggandets dilemma med alla de förändringar ur plansynpunkt, som har följt tiderna igenom liksom de följder, som detta har i förändrad utformning av bebyggelsen. Det är samordningen mellan äldre och nyare strukturer, som vållar så många problem.

Det är intressant att se, hur funktionalismen fort har blivit kulturhistorisk, och hur den samtidigt betraktas med mer eller mindre kritiska blickar. Och det är klart, att denna idealiserade "bostadsmaskin", som man genom rationaliseringar och förenklingar ville åstadkomma, inte sammansmältes så lätt med "Barndomshemet", som en av underrubrikerna i uppsatsen heter. "Less is more" är inte längre ett gångbart slagord. Att detta berörs här, beror på att funktionalismen ligger oss så nära i tiden, och också innebar en verklig förnyelse. Liksom Jugend gjorde den en hastig inbrytning och öppnade på samma sätt nya vägar.

Man frågar sig, vad som kommer efter. Blir det en fortsättning på koncentrerad och hårt normaliserad stadsbebyggelse, eller kan önskemålet om friliggande villor förverkligas i ett ekonomiskt stadsplanetänkande? Åström tror, att en radhusbebyggelse är en möjlig variant. Tvåvåningshuset är vidare en god lösning på flerfamiljsboendet och möjligt att anpassa till villa- och radhusbebyggelse.

I uppsatsen behandlas en rad andra problem, där framför allt samordningen mellan äldre och nyare bebyggelse diskuteras, bevarande och förnyelse. Det är då intressant att iakttaga, att man hela tiden talar om *byggnadsvård*, inte om *byggnadsminnesvård*. Detta är för övrigt ett genomgående drag, ett tecken på att man verkligen strävar efter en samordning.

Trots detta kan det inte hjälpas, att man till övervägande grad rör sig i den äldre miljön. Bokens många utmärkta bilder gäller nästan helt bebyggelse före 1930, endast ett mindre antal belyser senare tider. När man läser om områdets många kulturhistoriska byggnader av olika slag, ville man också gärna se exempel på det bästa från vår egen generation. Eller finns det inte sådana? Det finns ingen bild på Sidsjöns sjukhus av Hakon Ahlberg. Det finns inte heller bilder på kraftstationerna i länet med undantag av en översiktsbild från Nämforsen. Kraftverken med sina dammar och dämnda sjöar är ett nytt inslag, som har varit oerhört miljökapan-

de och i högsta grad verkligen förändrat landskapet.

Men detta är reflektioner. Denna översikt är verkligen ett påtagligt resultat av byggnadsvårdsåret, och här får man en god inblick i länets byggnadsstruktur, dess bakgrund och förutsättningar. Här finns många läsvärda genomgångar av märkliga anläggningar och enskilda byggnader som järnvägsstationer i Västernorrland, Österåsens sjukhus, Tingshuset i Sollefteå, industrisamhällen i Medelpad m. m. Man får här ett grundmaterial av stort intresse, inte bara en ordrik formuleringskonst, som lätt blir ett påtagligt inslag i manifestationer som Byggnadsvårdsåret.

Här har länsstyrelsen med länsrådet Nils Sjölin, landsting och kommuner, organisationer och ideella sammanslutningar samverkat. Jag tror, att denna bok kommer att läsas även längre fram, då som ett värdefullt dokument över vår nuvarande miljö och som ett vittnesbörd om de frågor, som vi arbetar med utan att ha löst dem, men med en föresats att åstadkomma en bättre byggnadsvård.

Sverker Janson

Bengt af Klintberg: Harens klagan och andra uppsatser om folklig diktning. Pan/Norstedts. Stockholm 1978. 204 s., ill.

En av dagens fåtaliga folkdiktsforskare i Sverige är Bengt af Klintberg, universitetslektor i Stockholm. Konsekvent och framgångsrikt har han under det senaste decenniet tagit upp till undersökning en rad skilda arter av folklig diktning. Åtta på spridda håll publicerade bidrag har nu sammanförts till en volym, på vilken en av uppsatsernas titel tydligt genom sin korthet och gåtfullhet ansetts lämplig som rubrik. Harens klagan är en folkvisa med kontinentala paralleller, som både funnits i skillingtryck och upptecknats på skilda håll i Sverige. I visan klagar haren över det eländiga liv han tvingas föra, jagad överallt utan att göra människorna något ont. Äldst är texten känd som en senmedeltida latinsk visa. Det har från tyskt håll gjorts gällande, att denna skulle vara en översättning från tyskan, något som den svenske forskaren dock

betvivlar. Ett svenskt skillingtryck från 1600-talet visar den närmaste överensstämmelsen med den latinska texten. Den latinska vissången har haft stor betydelse i äldre tid. Så kan också harvisan som en översatt skämtvisa via skol- och studentsången spritts på landsbygden, där den sedan kvarlevat som allmogetradition.

Urgamla till sitt upphov är "läsningarna", besvärjeseformlerna. I uppsatsen Magisk diktteknik behandlar af Klintberg tre sådana: att hindra elden på härden att slockna under natten, att ge hjälp för ormbett och att bota kor som svalt något vasst föremål. Man använder härvid "runda ord" eller omskrivande namn, s. k. noanamn. Och man bygger överhuvudtaget sina åtgärder på "ordets makt", såsom Louise Hagberg kallat en uppsats härom (Fataburen 1932). Men af Klintberg analyserar därutöver den metodik och den diktteknik, enligt vilka de olika formerna är uppbyggda.

På motsvarande sätt visar utredningen om Jätten Vrål också rent generellt hur "historiska" sägner kan utvecklas ur förklaringsmotiv. Vår för finns en gravhög vid en gård i Skee socken i Bohuslän? Sagnens svar: liket var så tungt, att man inte orkade transportera det till kyrkogården. Hur stor var då den döde? Svar: de fyra stenarna vid gravhögen visar längd och bredd, det måste ha varit en jätte.

I Skeebygden har det funnits folk som räknat härstamning från Vrål. Släkttraditioner knutna till en viss gård eller till ett kvarstående minnesmärke har haft en enorm förmåga att överleva. Men ortsanknytningen ger å andra sidan en sådan sägen en starkt begränsad utbredning, jätten Vrål är en lokalfigur. Han är i det fallet en rak motsats till den internationelle Jerusalems skomakare, vars förekomst i Sverige också behandlas i af Klintbergs bok. Här har den vida spridningen främst skett genom skillingtryck samtidigt som en riklig lokal folketro och sägenbildning växt fram. Efter skillingtryck från 1815 och 1818 återges i boken en berättelse om att Jerusalems skomakare uppträtt på Värnamo marknad 1759. Troligen är händelsen uppdiktad, af Klintberg har uppmärksammat att detaljer inspirerats av ett tyskt tryck från 1602. Tilläggas kan dock, att ett liknande fall genom Göta hovrätts protokoll (26.11.1653) är dokumenterat från Jönköping. En tiggare, född i Sunnerbo, hade kallat sig Ahasverus, blev fast för häststöld och erkände att han varit i Dan-

mark och "på åtskilliga orter inom riket" (P. Wilstadius i *Natio Smolandica* 22, 1959). Bedragare av detta slag kan ytterligare ha bekräftat föreställningarna om den evigt vandrande juden.

Även om Harens klagan från början varit en latinsk skämtvisa har den dock sin bakgrund i en folkslig diktning om hur det lät "när djuren kunde tala". Mest känd är denna diktning i härmningen av olika fåglars läten. Men de uttalanden från djurmun som af Klintberg sammanställt är av ett mer praktiskt slag med motsvarighet i de folksliga kalenderreglerna.

Uppsatsen *Förgät ej mig!* om albumspoesin har igenkännandets intresse för en äldre generation, som här själv upplevt en ofta omskriven företeelse: kulturgodsets väg från stad till landsbygd, från vuxna till barn. Sveriges radio fick genom ett upprop 1968 snabbt in ca 400 album, men var har 10 000-tals andra tagit vägen? De kan vara värda att hamna i museer, arkiv eller bibliotek. Det gäller visserligen en ren avskriftspoesi, men såsom författaren visar avspeglar sig olika tidsskeden i *urvalet*.

Av föga värde att i större utsträckning tillvarata är däremot den folkdiktning som af Klintberg presenterar under rubriken *Varför* har elefanten röda ögon, alltså skolbarns nonsensskämt. Jag vill inte på dessa flugigheter sätta etiketten gåtor, de har snarast genom sin brist på all logik och konsekvens fungerat som gåtdö-dare. Under några år var de mycket allmänna, men då hade också de sista alstren kommit långt från humorn med den rödögde elefanten i körsbärstrådet. Möjligen har dessa schizofrena

absurditeter intresse för studiet av barns utvecklingsstadier?

Bokens slutkapitel *Folksägner i dag* gäller enbart det nybildade sägenmaterialet (många äldre sägner är naturligtvis alljämt levande). Huvudintresset för författaren är inte att klargöra om, när och var det berättade tilldragit sig utan frågan om *urvalet* av det stoff som blir vandringssägner. Den enkla formen och den sociala bakgrunden finner han vara avgörande härför. Sociala olikheter, invandrare och krig utgör en frukbar grogrund. Även sägner om det övernaturliga uppstår i nutiden trots all rationalism. Här har massmedia varit tillskyndare, tyvärr ofta utan allvarlig ambition att avslöja verkligheten. Dit hör t.ex. den spridda berättelsen om "den försvunne liftaren". Rec. har ej studerat den vidlyftiga litteratur härom som föreligger, men upphovet till den återgivna norska versionen synes vara enkel nog. En ung flicka har fått lift och sitter ensam i bilens baksäte. Plötsligt böjer hon sig fram och säger: "Jesus kommer snart" och är sedan försvunnen. Yttrandet är en i apokalyptiskt inställda kretsar förekommande avskedshälsning, varmed flickan – kanske vid en inbromsning – velat säga, att hon nu hoppar av.

Som framgår av det föregående är det många skiftande folkloristiska och kulturhistoriska problem som Bengt af Klintberg behandlar i sin bok. Sina forskningsresultat har han framlagt med den skönlitterära författarens ambition att underhålla och den tränade radioföreläsarens tvång att också uttrycka sig kort och koncist.

Sigfrid Svensson

Nya böcker från
NORDISKA MUSEET

**Svenska slöjdföreningen och konstindustrin före
1905**

av

Gunilla Frick

Nordiska museets Handlingar 91

Pris 99: 50 inkl moms.

Gunnebo I—III

av

Arvid Baeckström

red och utgiven av Göran Axel-Nilsson

Nordiska museets Handlingar 88—90

Del I Egendomen och ägarna

Del II Herrgården

Del III Ritningarna

Pris 482: 50 inkl moms.

Böckerna kan köpas i bokhandeln eller beställas direkt från

Nordiska museet

Bokförmedlingen

115 21 Stockholm

tel. 08/63 05 00

RESA I SVERIGE

En serie klassiska reseskildringar och topografica i nyutgivning av Nordiska museet och LiberFörlag.

I redaktionen: Mats Rehnberg, Göran Rosander, Skans Torsten Nilsson, Trygve Carlsson.

Totalt kommer serien att omfatta cirka 20 volymer klassisk litteratur om olika delar av vårt land.

Två titlar har redan kommit ut:

Nils Gabriel Djurklou

Ur Nerikes folkspråk och folklif

Anteckningar utgifne till fornvänners ledning.

Den klassiska skildringen av liv, seder och bruk i Nerike. Boken utkom senast på 1860-talet.

Charles Ogier

Från Sveriges storhetstid

Dagbok under ett besök i Sverige vintern och våren 1634–1635

Den franske diplomaten Ogier ingick i en beskickning som kom till Sverige för att medla mellan Polen, Sverige och Danmark. Under färden från Kristianopol via Stockholm till Dalarna förde han anteckningar på latin som 1914 gavs ut på svenska.

Böckerna finns på Nordiska museet och hos de flesta bokhandlare.

LiberFörlag